

ԳՈՂԱՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

*Եվիրվում է անվանի հայագետ, կոմկաստագետ
Պավել Չոբանյանի (1947-2017 թթ.) հիշատակին*

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF THE RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

GOHAR MKHITARYAN

THE ADMINISTRATIVE POLITICAL
FORMATIONS IN TRANSCAUCASIA IN THE
SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

YEREVAN
"GITUTYUN" PUBLISHING OF NAS RA
2018

1421696 93/94 ✓

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՈՂԱՐ ՄԻԻԹԱՐՑԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՄԻ
ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

A103985

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԷՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

Մ 793

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ պատ. գիտ. դոկտորներ

Ա. Հակոբյան, Ք. Կոստիկյան

Գրախոսներ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Գ. Ստեփանյան,

պատմ. գիտ. թեկն. դոց. է. Ջոհրաբյան

Գոհար Մխիթարյան

Մ 793 Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին – Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2018, 150 էջ:

Մեծագործության մեջ հանգամանորեն քննվում են ԺԸ դարի երկրորդ կեսի Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների ձևավորման գործընթացը և էթնոգազանական պատկերը: Տարաբնույթ աղյուրների հիման վրա բացահայտվում և նորովի են լուսաբանվում խաների խառանակվու թաղաքականությունը Իրանական տերություն, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների նկատմամբ Վեդդեմելի է Այսրկովկասում Ռուսաստանին հակադրելու խնդրում Իրանական և Օսմանյան տերությունների թաղաքականությունը խանությունների նկատմամբ Լզրալի և մեկնարանվել Ռուսական կայսրության կովկասյան թաղաքականությունը ռուս-իրանական և ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական, ամենորս-տնտեսական շահերի համառոտում: Աշխուրտության մեջ արտեմնակի տեղ է նստկազվան ռուս-իրանական հակամարտության խնդրում խանությունների թաղաքական դիրքադանը:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-1358-2

© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2018

ԵՐԿՈՒ ՅՈՍԹ

Գոհար Ժորայի Մխիթարյանի «Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին» խորագիրը կրող աշխատությունը բոլորովին բարձր և նոր խոսք է երկրամասի պատմության խորագրահետազոտության տեսանկյունից: Այն թեմատիկ առումով հայրենական պատմագիտության մեջ սպասված գործերից է, որի նշանակությունը դուրս է գալիս զուտ պատմաճանաչողական շրջանակներից, ընդգրկելով գործնական-քաղաքական խնդիրների մի շարք հրատապ, նորովի հարցադրումներ: Վերջիններին կարևորությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Արևելյան Այսրկովկասում ուղիղ հարյուր տարի առաջ 1918 թ. գոյացավ արհեստաձին «Աղբյեջան» անունով մի պետություն, որն այսօր պատմության կեղծարարության ճանապարհով ճզնում է «հիմնավորել» թե՛ նախկինում, թե՛ այսօր հարևան երկրների տարածքների ու մշակույթների նկատմամբ իր անթաքույց զավթողական գործողությունների արդարացիությունը և ազդեսիվ հավակնությունների իրավագործությունը: Սույն աշխատասիրությունն, իրավամբ, ոչ միայն ծանրակշիռ վերլուծական հետազոտություն է հայրենական պատմագիտության մեջ, այլև գիտականորեն հիմնավորված պատասխան աղբյեջանական ստանդոլ այն քարոչչության, որ Արևելյան Այսրկովկասում, իբր թե 1918 թ. Վերականգնվել էն Աղբյեջանական պետականության ավանդույթները:

Աշխատության պատմագիտական արժեքն ամենից առաջ նրանում է, որ հեղինակը պատմական անհերքելի փաստերի հիման վրա, համազիչ կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպես Ասիան Եւրոպային կապող Այսրկովկասյան պարանոցը քաղաքակրթական տարաբնույթ արժեհամակարգերի բախման և տեսական փոխազդեցությունների պարմաններում վերածվել է մի տարածագոտու, որտեղ խայտաբղետ էթնիկ նկարագիրը, դավանամշակութային առանձնահատկությունները, քաղաքական անընդ-

մեջ վայրիվերումները իրենց խոր հետքն են թողել տեղական ժողովուրդների քաղաքական կողմնորոշումների, նրանց պատմական զարգացման գործընթացների վրա:

Չեղինակը միաժամանակ կատարել է նուրբ դիտարկում, որ Այսրկովկասի պատմական բնակատեղի զարգացման ընթացքը խաթարվեց այստեղ քոչվոր անասնապահական թուրքական ցեղերի ներթափանցման և ստվարացման հետևանքով, ովքեր հետագայում, 18-րդ դարի վերջերին և ողջ 19-րդ դարում ապրում էին էթնիկ խճապատկերի պարզեցման ժամանակաշրջան փոփոխության ենթարկելով երկրամասի ժողովրդագրական, դավանական, սոցիալ-շակութային պատկերը:

Գ. Մխիթարյանը հարուստ աղբյուրագիտական հենքի վրա, փաստարկված ցույց է տալիս Իրանում, մասնավորապես, Նահիր շահից հետո ծավալված ներքաղաքական կյանքի փոթորկահույզ խմորումներն ու զանի համար անգիջում պայքարը, որոնք նպաստավոր եղան Արևելյան Այսկովկասում, շահական Իրանի ենթակայության ներքո մի քանի վարչաքաղաքական կազմավորումների հանդես գալու համար: Իրանին ենթակա այս խանություններն, իբրև վարչաքաղաքական նոր միավորներ, պատմական քաղաքական պատեհության շեղիհիվ ինքնուրույն գործելու որոշ հնարավորություններ ստացան:

18-րդ դարի երկրորդ կեսին բուսն իրադարձություններով, մրցակից տերությունների՝ Ռուսական կայսրության, Օսմանյան Թուրքիայի, Շահական Իրանի և տեղական տիրակալների անընդմեջ ռազմական բախումներով, երկրամասի ժողովուրդների հակասական, իրարամերձ կողմնորոշումներով ու գործողություններով հազեցած այս պատմափուլը շրջադարձային եղավ Արևելյան Այսրկովկասում իրանական ազդեցության թուլացման և թուրքական ազդեցության ուժեղացման ճանապարհին, որում էական դերակատարում ունեցավ ցարական Ռուսաստանը:

Չեղինակը հիմնախնդիրը մատուցել է համապարփակ, ամբողջության, լայն ընդգրկման մեջ ենթաօրելով թեմային առկալող հարցերի լայն շրջանակ, որոնց վերաբերյալ կատարել է ինքնատիպ դատողություններ: Նմանօրինակ մտեղցումը հեղինակին պարտադրել է կատարել, դրամատերի այժմանի, մեծ ծավալի

հետազոտական աշխատանք, որն ակնհայտորեն նկատելի է թե աշխատանքի շարադրանքի բովանդակությունից, թե օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ընդարձակ, ծավալուն ցանկից, որի մեջ զգալի տեղ է զբաղեցնում օտարալեզու գրականությունը:

Մենագրությունը գերազանցապես շարադրված է վավերագրական կուլթերի հետազոտության ու վերլուծության հիման վրա:

Հեղինակին հաջողվել է վեր հանել թեման և ներկայացնել պահանջվող գիտական մակարդակի չափանիշներով: Աշխատանքի կառուցվածքը կարելի է համարել հղկված:

Աշխատանքի կարևոր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ ատենախոսը փորձել է ևսրովի ներկայացնել պատմագիտական և բաղաբական նշանակություն ունեցող խնդրո առարկան:

Պատմ. գիտ. թեկ. դոցենտ

*Էդուարդ
Տոհրաբյան*

ԱՌԱՋԱԲԱՐՆ.

Արևելյան Այսրկովկասի¹ վարչաքաղաքական միավորների՝ խանությունների ժՇ դ. երկրորդ կեսի պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր գիտական նշանակություն ունի տարածաշրջանում պատմական, ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, էթնո-գավառական պատկերն առավել խոր եւ համակողմանի ընկալման ու ժամանակակից խեղաթյուրումների բացահայտման տեսանկյունից:

Մենագրության մեջ արհիվային նյութերի եւ ժՇ դարի սկզբնաղբյուրների քննության միջոցով կորովի են մեկնաբանվել Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների ձեւավորման գործընթացը: Թեմայի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ աղբյուրաբանական պատմագիտության հայեցակարգը, համաձայն որի ժՇ դ. երկրորդ կեսին այդ խանությունների միջեւ ավտոտասփրական պայքարը դիտարկվում էր որպես «Հյուսիս-արևելյան Աղբյուրեջանի» հոգերի իբրեւ թե քաղաքական մեկ կենտրոնի շուրջը միավորման գործընթաց², իսկ «Ղուբայի խանություն» եզրույթը փոխարինվում էր «Հյուսիս-արևելյան Աղբյուրեջանի պետություն»ով³, ամենևին չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Մինչդեռ ժՇ դ. երկրորդ կեսին ռուսական կառավարության պաշտոնական գրագրության մեջ Արևելյան Այսրկովկասը «Աղբյուրեջան» եզրույթով, իսկ նրա կառավարիչներին «աղբյուր-

¹ Արևելյան Այսրկովկաս եզրույթը ժՇ դ. երկրորդ կեսին ներառում էր Բոսն Աղվանքի (Կուրից նյութի) տարածքների Դեբեդեղի, Ղուբայի, Շաքիի, Շամախիի, Բաքվի խանությունների պատմա-աշխարհագրական սահմանները: «Այսրկովկաս», «Աղբյուրկովկաս», «Հարավային Կովկաս», եզրույթների մասին տե՛ս N. Gvosdev, *Imperial policies and perspectives towards Georgia, 1760–1819*, New York, 2000, p. XI.

² Տե՛ս, օր. Գ. Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией*, Баку, 1965, с. 4.

³ Նույն տեղում, էջ 5:

ջանական խաներ»⁴ կոչելը «զուտ տուրք էր պարսից եիշողությանը»⁵: իստքը Մեֆյան պետության չորս (Իրաք, Զաքա, Ագարբայջան եւ Խորասան) վարչական ու ֆինանսական միավորներից մեկի՝ Ագարբայջանի (կենտրոնը՝ Քավրիզ) մասին է՝ որն իր մեջ էր միավորում Չուխուր-Մասադի, Նարարադի եւ Շիրվանի բեկլարբեկությունները⁶: Ասվածի համատեքստում է նաև ԺԸ դ. երկրորդ կեսի վավերագրերում խանությունները եւ նրանց քաղաքները «պարսկական» կոչելը⁷: Օսմանյան Արղու Համիդ Ա սուլթանը (1774-1789 թթ.) նույնպես Այսրկովկասը շարունակում էր կոչել «Աղբրեջան», իսկ նրա խաներին՝ «աղբրեջանական խաներ» եզրույթով⁸: Ավելին, 1796 թ. կոստ Վ. Ջուբովի գլխավորած Կասպիական արշավանքի մասնակից ռուսական բարձրաստիճան զինվորականները նախկին Շիրվանի բեկլարբեկության տարածքը կոչում էին «Հարավային Դաղստան» (Մուրաբայի եւ Դերբենդի ներառմամբ)⁹ կամ «Դաղստանյան Պարսկաստանի Հյուսիսային եւ Հարավային մասեր» (Դերբենդի, Մուրաբայի,

⁴ С. Бурнашев, Описание областей Азербейджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793, с. 4-5.

⁵ Հնմ. Պ. Չորակյան, Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 34:

⁶ Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration-ագալիզոն. (circa 1137/1725). Persian text in facsimile (B. M. Or. 9496). Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 162.

⁷ Նույն տեղում, էջ 164-168:

⁸ РГВИА ф. 52, оп 1/194, л. 270, к. 41 об.

⁹ Քուրբանյան արքայութիւնը Հարաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում եւ մասնավորապես պատմական Հարաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), քուրբանյան պատմագիտությունը սկզբից մինչև XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, Կազմե՛ց՝ Ա. և Մաֆրիաատյան, Եր., 1961, էջ 229:

¹⁰ Ф. Симонкович, Описание Южного Дагестана. 1796 г., - История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвеня и Х. М. Хатаева, Москва, 1958 (Издательство ИГЭД), с. 138.

Շաքիի, Շամախիի, Բաքվի եւ Սալխանի ներածմամբ)¹¹ եզրույթներով:

Մեր աշխատության շրջանակներում բազմաբնույթ աղյուսների համադրությամբ վեր է հանվել եւ ամբողջացվել տարածաշրջանի էթնո-քաղաքական պատկերը: ԺՀ դարի ընթացքում Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունների բնիկ ժողովուրդներից հայերը, հրեաները, պարսիկները (հետագայում կոչված քաթեր) եւ Բուն Աղուանք – Ալբանիա տարածքի ժողովուրդներից լեզգիներն ու լեզգիախոս փոքր ազգությունները շարունակում էին այստեղ դերակատարում ունենալ:

ԺՀ դարի երկրորդ կեսին տպագիր սկզբնաղբյուրներում եւ պաշտոնական գրագրություններում հանդիպող «քաթարներ» եւ «պարսիկներ» էթնիկական անվանումների նույնացումն այսօրվա ընկալմամբ «աղբբեջանցիների» հետ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Դիտարկվող ժամանակահատվածում աղբբեջանական ժողովրդի էթնոհամախմբումը (էթնոկոնտակիդացիան) դեռ չէր սկսվել եւ գտնվում էր իր սուբստրատային ձևավորումների փուլում: Հետեւաբար ԺՀ դարի երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքում «աղբբեջանական» էթնոս Ի դարի քաղաքական ընկալմամբ գոյություն ունենալ չէր կարող:

Մեր ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է դառնում, որ թեև Մեխյան շահերի փարած վերաբնակեցման քաղաքականության հետեւանքով Այսրկովկասի էթնո-դավանական պատկերը փոփոխվում էր հոգուտ մահմեդականների, այդուհանդերձ Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունների պատմա-մշակութային անցյալը հնուց ի վեր բնիկ քրիստոնյա տարրի դերակալության մասին էր վկայում: Ուստի, այն դրույթը, թե ԺՀ դարի երկրորդ կեսին «չլուսիս-արեւելյան Աղբբեջանի միավորումը» տեղի էր ունենում էթնիկապես միատարր բնակչության (իմա՝ «աղբբեջանցիներ») ներսում, որն ուներ միասնական տարածք, լեզու եւ մշակույթ, իսկ «աղբբեջանական հողերի» միավորումը Ղուրայի

¹¹ А. Серебров. Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – ИГЭД, с. 173.

խանութան շուրջ նպաստելու էր «ազգային պետության» ստեղծմանը, չի համապատասխանում տարածաշրջանի պատմական և էթնո-քաղաքական իրական պատկերին:

Մեկագրությունում տարատեսակ աղբյուրների օգտագործմամբ հանգամանորեն ներկայացվում է Իրանական պետության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև ընթացող ռազմաքաղաքական մրցակցությունը Արևելյան Այսրկովկասի խանություններում տիրապետող դիրք ձեռք բերելու համար: Այդ մրցապայքարում առանձնահատուկ տեղ ունեւր Ռուսական պետությունը, որի կատարող շրջանակները շրջադարձ էին կատարել դեպի Պյոտր Ա-ի արևելյան քաղաքականությունը: ԺՇ դարի երկրորդ կեսը մի ժամանակաշրջան էր, կրք Ռուսաստանը հետևողականորեն իրականացնում էր նվաճողական քաղաքականությունը դեպի Կովկասյան լեռնապարը: Ռուսական իշխող շրջանակների մշակած ռազմավարության համաձայն այդ նվաճողական շարժման վերջնանպատակն էր լինելու ողջ Հարավային Կովկասի նվաճումը և պետական սահմանի հաստատումը Կուր-Արաքս-Ախուրյան ջրբաժան գծի վրա:

Աշխատանքում լուսաբանվել է Արեւելյան Այսրկովկասում Ռուսաստանին հակազդելու խնդրում Իրանի տերության և Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը խանությունների նկատմամբ:

Մեկագրության շրջանակներում բազմաբնույթ աղբյուրների և գրականության օգտագործմամբ քննության է ենթարկվել խանությունների քաղաքական ռազմավարությունը Իրանի տերության, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների նկատմամբ: Օգտվելով Իրանում ծայր առած միջավայտական երկպառակություններից, բախումներից, այսրկովկասյան խանությունները ձգտում էին ինքնագլխության և կարողացել էին ձեռք բերել գրեթե կիսանկախ կարգավիճակ: Քաղաքական այդ վիճակի պահպանումը և անխտանաբարության ապահովումը ստիպում էր խանություններին դիմել Իրանի տերության, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների միջև խուսափաձելու քաղաքականությանը: Ավիլին, Արեւելյան Այսրկովկասի խանություններում իրանական դրամահատության քաղաքականությանը հետևելը

դիվանագիտական քայլ էր տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական նկրտումներ ունեցող Օսմանյան եւ Ռուսական կայսրությունների նկատմամբ:

Խորհրդային տարիներին Արևելյան Այսրկովկասի եւ Ռուսաստանի հարաբերությունների պատմությանը, թեպետև կողմնակալ գնահատականներով, հիմնականում զբաղվել են ռուս եւ ադրբեջանցի պատմաբանները: Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների եւ Ռուսաստանի հարաբերությունների ԺԸ դարի պատմության առանձին հարցերի լուսաբանման անդրադարձել են խորհրդային պատմաբաններ Վ. Լեյխտովը¹², Օ. Մարկովան¹³, Գ. Աբդուլլանը¹⁴, Ջ. Մուսաաֆանը¹⁵: Արևելյան Այսրկովկասի ԺԸ դարի երկրորդ կեսի քաղաքական պատմությունը որոշ կողմնակալ մեկնաբանություններով է ներկայացված «Ադրբեջանի միացումը Ռուսաստանին» ծավալուն աշխատության մեջ: Ըստ երա՛ Արևելյան Այսրկովկասի համար օրհասական 1790-ական թվականներին խանությունների միակ ելքը՝ «փրկությունը», Ռուսաստանին միացումն էր¹⁶:

Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների ԺԸ դարի 80-ական թթ. քաղաքական իրադարձություններին է անդրադառնում նաև Արզար Հովհաննիսյանը «Ռուսաստանը եւ հայ ազատագրական շարժումը ԺԸ դարի 80-ական թվականներին» աշխատության մեջ: Հեղինակն արխիվային եւ անտիպ այլ սկզբնաղբյուրների հիման վրա լուսաբանել է Ռուսաստանի եւ Այսրկովկասի պատմության մի

¹² В. Левинтов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948.

¹³ О. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966.

¹⁴ Г. Абдуллаев, Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в., Баку, 1958; նույնի՝ Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.

¹⁵ Дж. Мустафаев, Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.), Баку, 1989.

¹⁶ Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX – начало XX вв.), Под ред. А. Гулиева, В. Мочалова, Баку, 1955, с. 19.

չափք հիմնահարցեր՝ շեշտը դնելով հայ ազատագրական շարժման դրվագների վրա¹⁷:

Մենագրությունն իր բովանդակությամբ, հարցադրումներով և վերլուծություններով հայրենական պատմագիտության մեջ առաջին հետազոտությունն է, որում փորձ է արվում արխիվային նյութերի, սկզբնաղբյուրների և տարալեզու գիտական գրականության օգտագործմամբ համալիր և անկողմնակալ հետազոտել նաև Արեւելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական միավորների ժՀ դարի երկրորդ կեսի պատմությունը: Հետազոտության սկզբնաղբյուրներ են ծառայել արխիվային նյութերը՝ անտիպ փաստաթղթեր, վավերագրեր և ձեռագրեր, ինչպես նաև տպագիր սկզբնաղբյուրները: Արխիվային սկզբնաղբյուրները վեր են հանվել Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի (Մասնենդարան) ձեռագրական և արխիվային հավաքածուներից, Կաթողիկոսական դիվանի հայերեն և ռուսերեն վավերագրերից: Օգտագործվել են Ռուսաստանի պետական ռազմաօդային (ՐԿՎՄ) և հին ձեռագրերի (ՐԿԱԸԱ) արխիվներում պահվող փաստաթղթերը, որոնք պարունակում են ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների, զինվորականների գրագրությունները այսրկովկասյան խաների և տիրակալների հետ, հյուպատոսների զեկուցագրերը խանությունների քաղաքական միժակի մասին:

Թեմայի ուսումնասիրության առումով ուշագրավ վավերագրեր են պարունակում նաև Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվի (ԱՅԻՐԻ) «Ռուսաստանի հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ» և «Ռուսաստանի հարաբերությունները Վրաստանի հետ» հավաքածուների նյութերը՝ ևլիրված Ռուսաստանյան դիվանագիտական աստիճանի և ռուսական արտաքին գերատեսչության միջև նամակագրությանը, հաղորդագրություններ և զեկուցագրեր:

¹⁷ А. Исканджан, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1947; վերահրատարակություն՝ Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1990. Տե՛ս նաև թեմայի վերաբերյալ հեղինակի մյուս հիմնարար մենագրությունը Иосиф Эмин, Ер., 1989.

Արխիվային կույթերի շարքում ասանձուակի ուշադրության է արժանի Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Սանկտ Պետերբուրգի մասնաճյուղի արխիվի (СДФ АРАН) Պ. Բուսկովի անձնական անտիպ ձեռագրական աշխատանքների ֆոնդում պահվող Ա. Սուվորովի ձեռագիրը (№ 99), որը հաղորդում է խանությունների քաղաքական պատմության կարևոր մանրամասներ, ինչպես նաև եկարագրություններ և տեղեկություններ¹⁸։

Վավերագրերի տպագիր ժողովածուներից օգտագործվել են Ռուսական կայսրության օրենքների լիակատար ժողովածու¹⁹, Չևագրական համաձայնագրովի կողմից 12 հատորով վավերագրերի հրատարակությունը (Ա. Բերժեի խմբագրությամբ)²⁰, Պետական խորհրդի արխիվի Ա և Բ հատորները²¹ և Ա. Տազարեկիի ջանքերով հրատարակված «Հրովարտակներ»-ի ժողովածու²², Ռուսական կայսերական պատմական ընկերության ժողովածուի²³ և «Դիան Հայոց պատմութեան» շարքի որոշ հատորներ²⁴։

¹⁸ «Бумаги героя Суворова 1780 и 1783 года, в бытность его в Астрахани и на Кубани, о Персии и Кавказе», - СДФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13.

¹⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (հիվանդում՝ ПСЗРИ). Собрание I, 1649-1825 гг., Под ред. М. М. Сперанского, СПб., 1830, т. VII, XXI, XXIII, XXIV, XXV, т. XVI, т. XXXII.

²⁰ Акты, собранные Кавказского археографического комиссией, Под ред. Ад. Берже, Тифлис, 1866-1904 (հիվանդում՝ АКАК).

²¹ Ароиз Государственного совета, Под ред. Н. В. Калачова, П. М. фон Кауфмана, И. А. Чистовича, Г. Ф. Штамдмана и др., в 5-и тт., 12-и чч., СПб., 1869-1904 (հիվանդում՝ АГС), т. I, Совет в царствование императрицы Екатерины II, 1768-1896 гг., СПб., 1869; т. II, Совет в царствование императора Павла I, 1796-1801 гг., СПб., 1888.

²² Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, Под ред. А. А. Цагарели, т. I, СПб., 1891; т. II, СПб., 1902.

²³ Сборник Императорского русского исторического общества (հիվանդում՝ СИРИО), т. 27, СПб., 1880; т. 42, СПб., 1885; т. 47, СПб., 1885; т. 135, СПб., 1911.

²⁴ Դիան Հայոց պատմութեան, Հրատարակեց՝ Գիտ քառ. Ազանեանց, Գիրք Ա-Բ (1780-1834), Թիֆլիս, 1893; Գիրք Գ, մասն Բ, Միմեռն կարթ-

Թեմայի ուսումնասիրության ընթացքում փաստաթղթային հարուստ նյութեր են օգտագործվել Ս. Ներսիսյանի, Վ. Գամրելկու, Վ. Հաջիեի, Վ. Մաճարյանի խմբագրություններով²⁵, 1950-1990-ական թթ. հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրների ժողովածուներից:

Արեւելյան Այսրկովկասի ԺՇ դարի 50-70-ական թթ. քաղաքական պատմության եւ էթնո-դավանական պատկերի մի շարք հիմնահարցերի լուսաբանմամբ աչքի են ընկնում Գիտությունների կայսերական ակադեմիայի (Մանկտ Պետերբուրգ) գիտական արշավախմբերի ղեկավարներ Ս. Գուկիևի եւ Յ. Գյուլդենշտեդտի աշխատությունները²⁶:

ԺՇ դարի 80-ական թվականներին Այսրկովկասի եւ նրան հարակից իրանական տարածքների խանությունների քաղաքական պատմության առումով առանձնակի արժեք են ներկայացնում

դիկուսի յիշատակարանը (1763-1767), Թիֆլիս, 1894; Գիրք Դ. Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), Թիֆլիս, 1899; Գիրք Շ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, մասն Բ (1767-1776), Թիֆլիս, 1908; Գիրք Թ. Հովսեփ կաթողիկոս Արղութեան (1778-1800), Թիֆլիս, 1911; Գիրք Ժ. Մանր մատենագիրը (ԺԵ-ԺԹ դդ.), Թիֆլիս, 1912; Դիվան Հայոց պատմության, Լոր շարք, Գիրք Ա, Ղուկաս Կարենցի, հտ. Ա (1780-1785), Աշխատասիրության՝ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 1984:

²⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. Сб. документов, Под ред. М. Нерсисяна, Ер., 1990, т. IV; Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. I, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, Тбилиси, 1980; Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сб. документов, Отв. ред. В. Гаджания, Москва, 1988 (հեղափոխ. ԲԺՕ); Материалы по истории русско-грузинских отношений второй пол. XVIII века, Подг. В. Мачарадзе, ч. III, вып. II, Тбилиси, 1997.

²⁶ С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III, I половина, СПб., 1785; И. Гюльденштедт, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, СПб., 1809; Иоганн Антон Гильденштедт, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. СПб., 2004.

Արեւելյան Վրաստանում 1783-1787 թթ. հաստատված ռուսական լիազոր-ներկայացուցիչ գնդապետ Ստ. Բուսնաշելի երկերը²⁷:

Այդ աշխատության մեջ ընդգրկված ժամանակաշրջանի Վովկասի պատմության համակողմանի լուսարանման համար մեծ նշանակություն ունեն «Ջուրովի Վասպիական արշավանքի մասնակից սարսերի կատարած ուսումնասիրությունները»²⁸, ինչպես նաև Ս. Բրունեսկո արխիվային նյութերի և անձնական դիտարկումների հենքի վրա գրված երկհատոր աշխատությունը²⁹: Վովկասի ԺՀ դարի քաղաքական պատմության լուսարանման է նվիրված ակադեմիկոս Պ. Բուսկովի եռահատոր աշխատությունը³⁰, որի հիմքում դրված են արխիվային մեծաթիվ փաստաթղթեր, փակերագրեր, դիվանագիտական գրաստություններ և արժեքավոր այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնց մի մասը մեզ չի հասել: ԺՀ դարի 90-ական թվականների Այսրկովկասի ռազմաքաղաքական պատմությունը, Ադա Մուհամմադ խանի Այսրկովկաս կատարած արշավանքն իր արտագլուխ է գտել Ն. Ղաբրովիիի³¹ և Վ. Պոստոլի հետազոտություն-

²⁷ С. Бурнашев, Описание областей Азербейджанских в Персия и их политического состояния, Курск, 1793: Արևիկի՝ Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное, пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темуразовиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 1793.

²⁸ Ф. Симонович, Описание Южного Дагестана. 1796 г.; Н. Дремлякин, Описание Ширвана. 1796 г.; П. Бутков, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г.; Արևիկի՝ Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г.; А. Ахвердов, Описание Дагестана. 1804 г.; А. Серебров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., - ИГЭД.

²⁹ С. Бровевский, Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и дополненные Семеном Бровевским, ч. II, Москва, 1823.

³⁰ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч. II, СПб., 1869.

³¹ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, СПб., 1886: Արևիկի՝ Закавказье от 1803 по 1806 гг., СПб., 1866: Արևիկի՝

ներում²²։ Այնուամենայնիվ, ժՅ դարի ռուսական կայսերական պատմագիտական միտքը հաճախ կողմնակալ մտնեցում է ցուցաբերել ռուս-իրանա-օսմանյան քաղաքական հակամարտության մեջ աչքըկովկասյան խաների և տիրակալների որդեգրած դիպրոքոչումների վերաբերյալ։

Ուշադրության արժանի է նաև 1990-ական թվականներին լույս տեսած Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության պատմության բազմահատորյակի ժՇ դարն ընդգրկող սրահը ժ. Անանյանի աշխատասիրությանը²³։ Աչքըկովկասի պատմության ժՇ դարի պատմության ուսումնասիրության հարցում իր մեծ ազանդն է ներդրել հայագետ-վրացագետ Պ. Չորակյանը հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունների համակողմանի լուսաբանմամբ²⁴։ Բարձրի հայության պատմաժողովրդագրական հիմնահարցերին են նվիրված Գ. Մունիանյանի արժեքավոր ուսումնասիրությունները²⁵։

Հետազոտության կատարման ընթացքում օգտակար են եղել նաև արեւմտյան գիտնականների ուսումնասիրությունները, որոնք

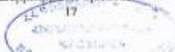
Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России. СПб., 1867; նույնի՝ Поход графа Зубова в Персию в 1796 г., – «Военный сборник», 1874, № 2-6.

²² В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и легендах, т. I, вып. I. СПб., 1887; նույնի՝ Исторический очерк кавказских войн от их начала до присоединения Грузии. Под ред. В. Потто, Тифлис, 1899.

²³ История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войны России против Наполеона), – История внешней политики России. Конец XV в. – 1917 г., Отв. ред. А. Н. Сахаров, Москва, 1998, с. 150-167; Անանյան ժ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները, տախադրակները, փուլերը, արդրելի նկատմամբ մտնեցումները, – ԼՀԳ, 1991, հՊ 1, էջ 3-19։

²⁴ Պ. Չորակյան, Հայ-ռուս-վրացական կապերի պատմությունից (XVIII դարի վերջը), – ՊԲԸ, 1991, հՊ 2; նույնի՝ Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները XVIII դ. երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006։

²⁵ Գ. Մունիանյան, Բարձրի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2010; նույնի՝ Բարձր քաղաքի ծայրագույն պատմությունը (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2011։

1103985

ևս նպաստել են Արեւելյան Այսրկովկասի խանութիւնների բաղաբաւական, Էրեւ-դավանական պատմութեան հետազոտութեան համար փաստագրական եւ վերլուծական հարուստ հիմք ստեղծելուն²⁶:

²⁶ G. Hambly, Agha Muhammad khan and the establishment of the Qajar dynasty, – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VII, Cambridge, 1991, p. 104-143; J. Perry, Karim Khan Zand (1747-1779), London, 2006; նախի՝ The Zand Dynasty, – The Cambridge History of Iran, Vol. VII, p. 63-103; F. Kazemzadeh, Iranian relations with Russia and the Soviet Union to 1921, – The Cambridge History of Iran, Vol. VII, p. 314-349; S. Shaw, Iranian relation with the Ottoman Empire in the eighteenth and nineteenth centuries, – The Cambridge History of Iran, Vol. VII, p. 297-313; The Cambridge History of Turkey, Vol. III, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Edited by Suraiya N. Faroqhi, Cambridge, 2006; R. Tapper, Shahsevan in Safavid Persia, – BSOAS, Vol. 37, 1974, № 2, p. 321-354; նախի՝ Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan (Cambridge Middle East Studies), Cambridge, 1997; M. Atkin, Russia and Iran 1780-1828, Minneapolis, 1980.

ԳԼՈՒԽ Ա

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԺԸ ՉԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿ ԿԵՄՆԸ

Նաղիբ շահի (1736-1747 թթ.) մահվանից հետո Իրանական հզոր պետության մեջ ստեղծված քաղաքական անկայուն իրավիճակը վրաց իշխան Օբար Յուսանովը Ռուսաստանի Արտաքին գործերի կոլեգիային ուղղված զեկուցագրերում իրավամբ «խոսվություն» էր անվանում³⁷: Իրանի պետությունը տրոհվել էր անընդմեջ միմյանց դեմ պայքարող ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավորների³⁸: Մասնավորապես Շիրվանի բեկլարբեկության տարածքում ձևավորվում են Շաքիի, Դերբենդի, Նուրայի, Շամախիի և Բաքվի ինքնիշխան կամ ինչպես իրենք՝ իսաներն էին կոչում «ազատ» խանությունները, իսկ շահական խոսիկն կառավարիչներին փոխարինելու են գալիս ինքնակոչ խաները:

Ինքնիշխանության ուղին առաջինը Շաքիի խանությունն էր բռնել՝ դեռևս Նաղիբ շահի օրոք, 1743-1744 թթ. Հաջի Չելեբիի գլխավորությամբ ապստամբելով արքունիքի դեմ³⁹: Շաքիի ապստամբած բնակիչները ապանում են Նաղիբ շահի նշանակած կառավարչին, փակվում բերդում և համառ դիմադրություն ցույց

³⁷ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. 4 (ԺԸ-ԺԹ հդ.), Թարգմանեց Լ. Մելիքսեթ-Քեչ. եր., 1955, էջ 107:

³⁸ Դիան Հաչոց պատմություն, Գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք (ԺԵ-ԺԹ), Հրատարակեց Գրատ. քան. Աղանևանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 157-158:

³⁹ Տե՛ս Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, Ленинград, 1937, с. 46.

⁴⁰ Ըստ Շաքիի խանության տարեգրի՝ Հաջի Չելեբին ծագումով քրիստոնյա քահանա Ղարաբեշիշի տոհմից էր (Абхуз-Лавинф Эфеиди, История шекисских ханов, Баку, 1926, с. 5). Այդ տոհմը Շաքիում իշխում էր 1444-1551 թթ., որից հետո կառավարումն անցնում է Մեխյան շահերի նշանակած ամիրաներին (И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 138).

տալիս կառավարական գործին⁴⁵; Շաքիի խանից կախվածություն էին ձեռք բերել Կուսկաշենի և Արեշի սուլթանությունները, Ճարի և Բելոկանի ինքնավար համայնքները (ջամաթաները):

ԺՇ դարի երկրորդ կեսին այսբեկովկասյան խանություններում իշխանության փոխանցումը որոշ դեպքերում ժառանգական է դառնում: Այդ ճանապարհով էր իշխանության եկել Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանը (1758-1789 թթ.)՝ այն առանալով հորից Ղուբայի Հուսեյն Ալի խանից⁴⁶, իսկ Բաքվի Միրզա Մուհամմադ խանի մահվանից հետո (1768 թ.) իշխանությունը ժառանգաբար անցել էր որդուն Մելիք Մուհամմադ խանին⁴⁷:

Իշխանության փոխանցման ժառանգական սկզբունքը խախտված էր Դերբենդի և Շամախիի խանություններում: Այսպես, 1748 թ. Դերբենդի բնակիչներն իշխանությունից հեռացնում են Նադիր շահի օրոք եշանակված կառավարչին և խան հռչակում հաղուբադեա Մուհամմադ Հուսեյնին⁴⁸: Շուտով քաղաքի բնակիչները, դժգոհ լինելով խանի ծանր հարկային քաղաքակառուցությունից, զսղտնի բանակելով Ֆաթի Ալի խանի հետ, խոստանում են նրան հանձնել Դերբենդը⁴⁹: 1759 թ. Դերբենդը գրավելով՝ Ֆաթի Ալին Մուհամմադ Հուսեյն խանին կուրացնում է, իսկ նրա հեզամյա Ալի բեկ որդուն սկզբում տառում է Ղուբա, ապա Բաքու: Դերբենդի խանը 1768 թ. վախճանվում է, իսկ Ալի բեկը մնում է Բաքվի խանի մոտ⁵⁰:

⁴⁵ Մահբուբե Մեղդի, Հարավային Կովկասի տեղական իշխանությունների փոխադարձերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության հետ XVIII դարի վերջից մինչև 1828 թվականը, Թեկնածուական աստիճանություն, Եր., 2014, էջ 20-21:

⁴⁶ А. Бакижанов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926 («Труды» Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 47), с. 130.

⁴⁷ И. Березин, Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1849, с. 215.

⁴⁸ С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств восточного, ч. III, 1-ая половина, СПб, 1785, с. 22-23.

⁴⁹ Ալվի տեղում, էջ 23:

⁵⁰ П. Вутов, Материалы для новой истории Кавказа..., ч. II, с. 250.

Շիրվանի բեկլարբեկության նախկին հարկահավաք Հաջի Մուխամմադ Ալի Սուլի Նաջի Ջարեալային 1748 թ. Լոր Շամախիի⁶⁷ խան է դառնում և կառավարում մինչև 1761 թ., երբ ապսևճում է Խան Չոբանի ցեղի Սարքարների տոհմից Ալի Վերդի բեկի որդիներ Մուխամմադ Մայիդ և Աղասի խաների ձեռքով:

ՇՀ դարի 60-80-ական թթ. Արեւելյան Այսրկովկասում առավել հզոր և ինքնիշխան տիրակալ է դառնում Ֆաթի Ալի խանը, որը Ղերբենդի նվաճումից հետո պաշտոնապես կրում էր Ղուբայի և Ղերբենդի խան տիտղոսը: Նա հետեւա 1756 թ. գրավել և Ղուբայի խանությանն էր միացրել Ապշերոնի թերակղզու մտո գտնվող Մալխան բնակավայրը, որը նախկինում պատկանում էր Ղուբայի խաներին⁶⁸: Արա միացումը Ղուբայի խանության համար ուներ ռազմավարական մեծ նշանակություն: Մալխանի տարածքով Ղուբայի խանը մխրճվում էր Բաքվի և Շամախիի խանությունների թիկունքը՝ իր կամքը թելադրելով նրանց Այսպիսով, Բաքվի և Շամախիի հաշվին իր տիրույթների ընդարձակումը Ֆաթի Ալիի համար ժամանակի հարց էր դառնում մեծացնելով Ղուբայի քաղաքական ազդեցությունն Արեւելյան Այսրկովկասում:

Որոշ հետքերում հարեւան խաներն իրենք էին փնտրում իրենցից ուժեղի Ղուբայի խանի քաղաքական և բարեկամական աջակցությունը: Այսպես, Բաքվի Սիրգա Մուխամմադ խանը բարեկամանում է Ֆաթի Ալիի հետ, «որը միամտերից վտանգաւոր կարող էր լինել նորա համար»⁶⁹, և իր որդուն՝ Մելիք Մուխամմադ խանին ամուսնացնում Ղուբայի խանի քրոջ հետ: Ուժեղ կամքի տեր կին լինելով՝ Հադիջա-բիբին իշխանությունից զրեթե

⁶⁷ Նադիր շահը 1734-1735 թթ. Հին Շամախիից արեւմուտք էինում է Լոր Շամախի քաղաքը (Աբրահամ կաթողիկոս Կրեոսացու Պատմագրութիւն անցիցն իրոց և Լատր-Շախին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 65-66:

⁶⁸ С. Давлат, указ. сош., с. 58.

⁶⁹ Մ. Մմբատեանց, Այսրազիր Սուրբ Մտեկանևուռի վանաց Սաղխանի և միա վանօրկից և ուխտատուդեաց նա և քաղաքացն և գիւղօրկից որք ի Շամախաղ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 378:

հեռացրեց Քարվի քուլական խանին եւ միանձնեա կառավարելով կյանքի կոչեց Ֆարս Ալիի քաղաքական ծրագիրը: Այսպէս Քարվի խանութիւնը դարձավ Ղուբայի խանի ընդարձակ տիրութենէրից մէկը:

Եթէ Ֆարս Ալի խանին հաջողվեր իրեն ենթարկել եւսև Շամախիի խանութիւնը, ապա Ղարաբաղի եւ Շաքիի խանութիւնները եվանձելու հեռանկարներն առավել իրատեսական էին դառնում ապահովելով Ղուբայի խանի միանձնեա գերիշխանութիւնը ողջ Արեւելեան Այսրկովկասում: Շամախիի խանութիւնն այդ երկրամասում կենտրոնական դիրք էր գրավում՝ «բաց» եւ անպաշտպան սահմաններով: ԺԸ դարի երկրորդ կեսին այն կովսիսնձոր էր դարձել հարեան առավել հզոր խանութիւնների՝ Շաքիի, Ղարաբաղի, Ղուբայի ու Քարթլիի եւ Կախեթի միացալ թագավորության միջեւ: Շամախիի տիրակալը հնարավորութիւն էր ստանալու վերահսկել Ղլարից Քարու ընկած տարածքները՝ իր ձեռքում կենտրոնացնել նրա ռազմավարական, տնտեսական եւ առևտրային գործառնութենի մեկաշնորից՝ որպէս լծակ հարեանների վրա ճշում գործադրելու համար:

Շամախիի Մուհամմադ Սայիդ եւ Աղասի խաներն իրենց էին ենթարկել Երրվանի քոչվոր ցեղերին եւ հաստատովել Հին Շամախիում: Հաջի Մուհամմադ Ալի խանի ծանր հարկային քաղաքականութիւնից դժգոհ Նոր Շամախիի բնակիչները դիմում են Մուհամմադ Սայիդին: Վերջինս առանց վարանելու կատարում է շամախեցիների խնդրանքը եւ, քաղաքը գրավելով, վերջ դնում երկիշխանութեանը: Ծուտով Մուհամմադ Սայիդի եւ Ֆարս Ալի խանի հարաբերութիւնները լարվում են: Փառասիրտութիւնն ու «արծաբասիրտութիւնը» Մուհամմադ Սայիդին ստիպում են հրաժարվել Ղուբային եւ խօսքոց պայմանավորված հարկը վճարելուց: Ֆարս Ալի խանը 1767 թ. շարժվում է Շամախի, սակայն Մուհամմադ Սայիդ խանը հաշտութիւն է խնդրում խոստանալով վճարել անհրաժեշտ հարկը²⁶: Ղուբայի խանի՝ Շամախին գրավելու հետագա փորձերը պսակվում են անհաջողութեամբ, քանի որ Մուհամմադ Սայիդի օգտին էր գործում Շաքիի Հուսէյն

²⁶ РГАДА, Сношения России с Персией, 1767 г., д. 9, л. 27об.-28.

խանը: Վերջինս հասկանում էր, որ Շամախիի գրավումից հետո հզորացած Ֆարս Ալիի հաջորդ հարվածը լինելու էր Շարիի խանության ուղղությամբ: Գարժ ժամանակ անց Շամախիի խանը կրկին հրաժարվում է հարկ վճարել Ղուբային: Այս անգամ Ֆարս Ալի խանը ստանում է Շարիի խանի աջակցությունը (մեծ ավար ստանալու հեռանկարով⁵¹), դաշինք է կնքում Դաղստանի տիրակալների հետ և 1768 թ. շարժվում Շամախի ու գրավում այն: Շարիի Հուսեյն խանը կուրացնում է Աղասի խանին, իսկ Մուհամմադ Սայիդին հանձնում Ֆարս Ալիին: Շամախիի գրավումից հետո սահմանակից երկու մահալներ բաժին են հասնում Շարիի խանին⁵²: Սակայն Ֆարս Ալիի ծրագրերի մեջ չէր մտնում Շարիի իշխանության հզորացումը, և նա շուտով վերադարձնում է այդ մահալները, իսկ Հուսեյն խանը ձեռնունայն հեռանում է: Այսպիսով, Շամախին բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով թշնամաբար տրամադրված հարեաններով և պարբերաբար ենթարկվելով լեզգիների հարձակումներին ստիպված էր ճանաչել Ֆարս Ալի խանին որպես իր քաղաքական ու ռազմական սրաշտպանի: Շամախիի գրավումով Ֆարս Ալի խանի իշխանությունն Արեւելյան Այսրկովկասում անսահմանափակ էր դարձել: Այդ տարածքով անցնող վաճառականները Մեքքա և Մեդինա ուխտագնացության համար պարտավոր էին Ֆարս Ալի խանին գումար վճարել: Ս. Գմելինի խոսքերով՝ ժամանակին Շիրվանում հաջիների հեղինակությունն այնպիսի չափերի էր հասնում, որ առանց նրանց համաձայնության ոչ մի կարեւոր քայլ չէր կատարվում: Սակայն Ղուբայի խանը Շամախիի հաջիներին «զրկում է բոլոր կոչումներից» ու գերի տանում Դերբենդ և Ղուբա⁵³: Այդ քայլը միտված էր ընդգծել Ֆարս Ալի խանի բացարձակ իշխանությունը

⁵¹ J. Reineggs and M. Bieberstein, *A General Historical and Topographical Description of the Mount Caucasus*. Translated from the works of Dr. Reineggs and Marshal Bieberstein by Charles Wilkinson, Vol. I, London, 1807, p. 192-193.

⁵² А. Бакракин, *указ. соч.*, с. 132.

⁵³ С. Гмелин, *указ. соч.*, с. 96-97.

շամախեցիների վրա՝ իբրև օրինակ Ղուբային ենթակա մյուս տիրույթների բնակիչներին:

Ֆաթի Ալի խանը կարող էր իր գերիշխանությունը ճանաչած քաղաքներում կառավարիչ նշանակել եւ միջամտել խանությունների ներքին կյանքին: Այսպես, Շամախիի պարետ էր նշանակվել խանի եղբայր Աբդուլլա բեկը, սակայն կրկնակի ծարկեր սահմանելու եւ անբարո կյանք վարելու համար նա պաշտոնից հեռացվել էր: Նոր պարետ էր նշանակվել Քարսի խանը, սակայն շամախեցիների բողոքների հիման վրա նա նույնպես զրկվել էր պաշտոնից²⁴:

Վերը նշված փաստերը թեև նվաճված տարածքներում Ֆաթի Ալի խանի բացարձակ իշխանության մասին նե վկայում, այդուհանդերձ, նա որոշակի անվտանգություն էր տաճում տեղի բնակիչների նկատմամբ: Դա էր պատճառը, որ Ֆաթի Ալի խանը որոշում է վերը ղնել երկու Շամախիների գոյությանը եւ շամախեցիներին ավելի վերահսկելի դարձնել: 1769 թ. նա ավերում է Նոր Շամախին քաղաքի բոլոր դարպասները փակելով եւ ջուր հեղեղելով դեպի ներս, իսկ բնակիչներին տեղափոխում է Հին Շամախի²⁵:

Ֆաթի Ալի խանի անվտանգությունը շամախեցիների նկատմամբ արտահայտվում էր նաև նրանով, որ իր հազվադեպ այցելությունների ժամանակ նա գիշերում էր Շամախիից քիչ հեռավորության վրա գտնվող գյուղում, ուր բազեի որսով էր զբաղվում: Այս ամենի ականատեսը լինելով Ս. Գեևլինը փաստում է, որ Ֆաթի Ալին Շամախիի խանությունը որպես գեներով նվաճված նահանգ էր դիտում, որը նա կառավարում էր ոչ «ծաղավորի հոր», այլ նվաճողի իրավունքով²⁶: Սակայն 1776 թ. Ֆաթի Ալի խանը Շամախիում նորից խան է վերանշանակվում յոթ տարի Ղեբքենդում գերության մեջ գտնվող Մուհամմադ Մալիդին²⁷:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 97:

²⁵ АВПРИ, ф. Сводения России с Персией, 1767-1769 гг., д. 16, л. 297.

²⁶ С. Гивелин, указ. соч., с. 97.

²⁷ А. Серебров, указ. соч., с. 186.

Ղուբայի խանի գերիշխանությունը ճանաչած Բաքվի և Շամախիի տիրակալները պարտավոր էին երան տարեկան հարկ (դրամական), անհրաժեշտ պարեն և զինվորներ տրամադրել, քանի որ վերջինս այդ խանությունների անվտանգության երաշխավորն էր թե՛ կովկասյան լեռնականներից, թե՛ «պարսից մյուս խաներից» պաշտպանելու հարցում: Ղուբայի խանը իրավասու էր անգամ զորք մտցնել Շամախի, եթե վերջինիս խանը հրաժարվեր սահմանված հարկը վճարել: Ֆաթի Ալիի այդ գործառույթը մյուս խանությունների նկատմամբ Ս. Գմելինը կոչում էր «խնամակալություն» («оберегаемость»)⁸⁶: Բաքվի խանը Ֆաթի Ալի խանի փեսան, արժամանակ ազատված էր որոշակի հարկերից (բացի զորք ու պարեն տրամադրելուց) և երաբույլությունամբ իրեն էր պահում աղից ու եսվրից ստացվող 35000-40000 ռուբլի եկամուտը, սակայն նա «Ղուբայի խանի պաշտպանության ներքո գտնվող իշխանիկ էր»⁸⁷: Ավելին, Ս. Գմելինը նկատում է, որ այս հանգամանքը չէր կարող խանգարել, որ Ֆաթի Ալի խանը ցանկացած պահի Բաքվի խանին քաղաքապետ դարձներ⁸⁸:

Այս ամենից երևում է նաև, որ 1760-1780-ական թթ. Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի և Բաքվի խանություններում Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի քաղաքական գերիշխանությունը էթնիկական ընդհանրությամբ պայմանավորված չէր:

Արևելյան Այսրկովկասում խանությունների ներքաղաքական իրավիճակի վերլուծությունը ԺԸ դարի երկրորդ կեսին հաստատված քաղաքական իրողությունների համատեքստում հարց է առաջացնում, թե կարո՞ղ էին արդյոք Դերբենդի, Բաքվի և Շամախիի խանությունները պահպանել իրենց ինքնուրույն կարգավիճակը: Պատմական Եիրվանի տարածքն անընդհատ կովկասյան լեռնականների և իրանական խաների հարձակումների թիրախ էր: Եիրվանը ԺԶ-ԺԸ դարերում Սեֆյան, ապա Նա-

⁸⁶ С. Гмелин, указ. соч., с. 83.

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 83:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 83-84:

դիր շահի պետության եւ իրանական պետական համակարգի բաղկացուցիչ մասն էր՝ «գրկված» իրեն հուզող խնդիրների ինքնուրույն կարգավորումից: Մտքոտ առարկա ժամանակաշրջանում ինքնիշխան քաղաքական միավորները խառնությունները, ստիպված էին ինքնուրույն կազմակերպել իրենց անվտանգությունը կամ էլ առավել կայուն ուժի շուրջ միավորվել: Այսրկովկասում ձեռավորված աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների հետեւանքով խաները պարտավոր էին առաջնորդվել «բաժանի ք, որ տիրես» սկզբունքով: Առաջին տեղ էր մղվել խառնությունների գոյության, նրանց անվտանգության ապահովման հարցը: Այդ իրադրության մեջ չկային մշտական դաշնակիցներ, կային մշտական շահեր, անվտանգության եւ ինքնիշխանության պահպանման հիմնախնդիրներ: Ինչպես, օրինակ՝ «Մելիք Մանուէլ խանը կառավարում էր Բագուայ խանութինը 21 տարի խաղաղութեամբ, առանց արտաքին յարձակումների ենթարկուելու, որովհետեւ նա ապախնել էր իւր աներորդու հզորութեանը, Դուրայի Ֆեւադալի խանին միւս խաները ծպտակաւ էին եւ իբրեւ առատապետ բոլորն էլ հարկ էին վճարում: Ով չէր հնազանդում ենթարկում էր մահուան պատժի»⁶¹: Ուստի, տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումները խաներին այլընտրանք չէին թողել, քան ճանաչել իրենցից առավել ուժեղի: Դուրայի խանի գերիշխանությունը եւ պարտավորվել տարեկան որոշակի հարկ վճարել: Նրա հետ հաշվի էին նստում նաեւ Դաղստանի տիրակալները, ինչպես, օրինակ՝ Քարքիի շահխալը (կառավարիչը): Դեռեւս Մեֆյան շահերի օրոք շահխալը Բարվի խանությունում սեփականության իրավունքով մեծ քանակությամբ գյուղեր ուներ, որոնք Լադիք շահի մահվանը հաջորդած խառնակ իրավիճակում դուրս էին մնացել նրա իշխանությունից: Երբ Բարվի նոր խան է դառնում անչափահաս Միրզա Մուհամմազը,

⁶¹ Ս. Մնբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 378:

Թարքիի տիրակալը փորձում է վերագրանել այդ գյուղերը, բայց հանդիպում է Ֆարսի Ալի խանի հակազդեցությանը⁶²:

Սակայն դա չէր նշանակում, թե խաները հաշվի չէին նստում Այսրկովկասում գերիշխանության ձգտող Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների հետ: Այսպես, երբ Ֆարսի Ալի խանը գրավում է Դերբենդը, շտապում է հայտնել իրանական, օսմանյան եւ ռուսական իշխանություններին, որպեսզի ստանար նրանց քաղաքական համաձայնությունը: Քերիմ խանը Իրանում ծավալվող քաղաքական գործընթացներով զբաղված լինելով ընդունում է Դերբենդի գրավման փաստը, պայմանով, որ Ֆարսի Ալի խանն իրեն պարսից պետության տիրակալ ճանաչի: Դերբենդի նվաճման մասին լուրը Ղարաբաղի խանը հայտնում է նաև օսմանյան սուլթանին: Վերջինս նվերներ եւ բարեմաղթանքներ է ուղարկում՝ հույս ունենալով ստանալ խանի քաղաքական աջակցությունը⁶³: Ղարաբաղի խանը 1760 թ. Հունվարին կատարվածի մասին տեղեկացնում է նաև Աստրախանի նահանգապետին՝ հույս հայտնելով, որ ռուսական անտարականները կայցելեն քաղաք⁶⁴: Խաները նպատակ չուներին Իրանի տերությունից, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրություններից որեւէ մեկից քաղաքականապես կախվածություն ունենալ եւ զիջում էին խուսանավելու քաղաքականությանը:

Մեկ այլ դեպքում Շամախիի Մուհամմադ Սալիլը Հին Ծամախիի խան է ճանաչվում Քերիմ խան Ջենդի ֆերմանի համաձայն⁶⁵: Այդ քայլով Իրանի տերության տիրակալը փորձում էր Արևելյան Այսրկովկասում՝ ի դեմս Հին Ծամախիի խաների իրեն ենթակա կառավարիչներ ունենալ եւ ամրապնդել Իրանի ազդե-

⁶² Г. Цинцадзе, Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791). – «Исторический вестник», № 23-24, Тбилиси, 1970, с. 28-29.

⁶³ J. Reineggs and M. Bieberstein, op. cit., p. 151-152.

⁶⁴ Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сб. документов. Отв. ред. В. Гахчиев. Москва, 1988 (հիվանդանոց՝ ԲԾՕ), с. 91-92.

⁶⁵ ԲԾՕ, с. 90-91. Շամախիի խաների մասին տե՛ս Բодословная таблица шемахинских ханов. – АКАК, т. V, 1873, с. 1109-1118.

ցությունը տարածաշրջանում: Այսպիսով, քաղաքականապես ապակայունացած Շիրվանը դառնալու էր կառավարելի եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կարող էր վերադարձվել իրանական պետության կազմի մեջ:

Վերջապես, երբ 1760-ական թվականների վերջում լարվում են Ֆարս Ալի խանի եւ Մուհամմադ Սայիդ խանի հարաբերությունները, Ղուբայի խանը խնդրանքով դիմում է օսմանյան սուլթանին՝ թույլ տալու գրավել Շամախին⁶⁶:

Վերիլից կամ սուլթանից ֆերման ստանալը ժԸ դարի երկրորդ կեսին ամենէին էլ Այսրկովկասում իրանական կամ թուրքական գերիշխանության մասին չէր փաստում: Խաները ժամանակ առ ժամանակ այդպիսի քայլի էին դիմում ապահովագրական եկատառումներով իրենց գործողությունների համար վերջինների համաձայնությունը ստանալու նպատակով: Խաները փորձում էին պահպանել իրենց հեղինակությունը սեփական տիրույթներում եւ ընդգծել քաղաքական առավելությունն ու հզորությունը հարևան խաների աչքերում: Հետևաբար, ֆերման ստանալու ավանդույթը խնդր առարկա ժամանակամիջոցում կորցրել էր նախկին վասալային խմատը եւ պահպանում էր նրա ձեռական կողմը միայն:

Ղուբայի խանության ռազմաքաղաքական նշանակությունը «ստիպում էին» թե՛ Ռուսական, թե՛ Օսմանյան կայսրություններին եւ թե՛ Իրանի տիրակալներին հաշվի նստել Ֆարս Ալի խանի հետ: Վերջիններիս համար խանի քաղաքական կշիռը պայմանավորված էր նաեւ նրա կովկասյան տիրակալների շրջանում ունեցած քաղաքական ազդեցությամբ:

Ռուսական կայսրության բարձրաստիճան զինվորականությունն, ի դեմս վրաց Հերակլ Բ արքայի (1762-1798 թթ.) մոտ զանվոզ ռուսական լիազոր ներկայացուցիչ Ստ. Բուսնաշեի, տարածաշրջանի տիրակալներին դասակարգում էր ըստ իրենց ռազմական հնարավորությունների որպես «հզորների» եւ «նվազ

⁶⁶ Л. Мелнксет-Бекон, Описание сопредельных с Грузиею стран второй половины XVIII века, — «Труды» ТГУ, т. XVIII, Тбилиси, 1941, с. 130.

հզորների»⁶⁷: Ռուսաստանի համար այդ «բաժանումը» կարելու-
 վում էր ոչ միայն խանությունների նկատմամբ սեփական քաղա-
 քականությունը կառուցելու առումով, այլև որոշելու համար Օս-
 մանյան կայսրության և Իրանի տերության համար խանություն-
 ների քաղաքական նշանակությունը: Խաների ռազմական հզոր-
 ությունը ոչ այնքան սեփական դիմուժի առկայությամբ, որքան
 հարեան լեզգիներին վարձելու հնարավորությամբ էր պայմա-
 նավորված: Այդ առումով շահեկան էր Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի
 դրությունը, քանի որ նրա իշխանությունն էին ճանաչում Մամուր
 գետի ավազանում գտնվող այսպես կոչված «սեկախ միություն-
 ները» (իամայեքները)՝ Ալթիփարա, Դոքուզիփարա, Միշքեհջա,
 Ալխախիփարա և Ռուֆուլ լեզգիարեակ իշխանություններն ու վեց
 գյուղեր՝ Բուզուղ, Խինալուղ, Ջիբ, Կրիզ, Ալիկ և Հափուր (Յա-
 սլուս)⁶⁸:

Պատմագիտության մեջ այսրկովկասյան խանությունների
 ժԸ դարի երկրորդ կեսի պատմությունը բնութագրվում է որպես
 «կիսասևկախ խանությունների ժամանակաշրջան»⁶⁹: Երեսնի,
 Գանձակի խանությունները մերթըմբք ճանաչում էին վրաց
 Հերակլ Բ արքայի, իսկ Նախիջևանի, Ղարաբաղի խանություն-
 ները՝ Իլյակի տիրակալների գերիշխանությունը, հարկ վճարում
 կամ անհրաժեշտության դեպքում զորք տրամադրում: Արևելյան
 Այսրկովկասի խաները ընդունել էին իրենցից ուժեղագույնի
 (ինա Ֆաթի Ալի խանի) գերիշխանությունը: 1770-ական թվա-
 կաններին Դերբենդ, Շաքի, Շամախի, Ղուբա և Բաքու այցելած
 ակադ. Ս. Գմելինը գրում էր, որ այդ խանությունների տիրա-
 կալներն իրենց կառավարման ընթացքում իրանական շահերին
 հաշվետու չէին՝ իրենց ենթակայության տակ գտնվող շրջաննե-
 րում ներկայանալով որպես «անսանձանստիակ տիրակալներ»
 կամ «անհատ շահեր»⁷⁰:

⁶⁷ С. Бурнашев, указ. соч., с. 4.

⁶⁸ С. Гмелин, указ. соч., с. 50.

⁶⁹ И. П. Петрушевский, указ. соч., с. 88.

⁷⁰ С. Гмелин, указ. соч., с. 197.

Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի եւ նրա շուրջ երեք տասնամյակ ձգվող քաղաքական գործունեության համար աղբրեցանական խորհրդային պատմագիտությունը կոչում էր «հայրենի երկրի միավորման մարտիկ», «Աղբրեջանի ազգային միավորման համար պայքարող մարտիկ»⁷¹: Իրականում Ղուբայի խանը խելացի եւ հմուտ դիվանագետ-տիրակալ էր, որի գլխավոր խնդիրն էր քաղաքական գերիշխանություն հաստատել Արեւելյան Այսրկովկասի, ապա ողջ Այսրկովկասի եւ անգամ Իրանի տերության վրա: Պարզ է, որ Ֆաթի Ալի խանը որեւէ կապ չուէի այսօրվա ընկալմամբ «աղբրեջանցի» էթնիկ ծանրության հետ, քանի որ պատկանում էր դադստանյան ժողովուրդներից մեկին՝ դայթաղներին: Այդ մասին են փաստում ժՇ դարի երկրորդ կեսի աղբյուրները՝ նշելով, որ Դերբենդի խանը (այսինքն Ֆաթի Ալին), ինչպես եւ իր տոհմի մեծ մասը, սերում էր դայթաղներից, որոնք դադստանյան ժողովուրդ են, դարգիների էթնիկ մի խումբ եւ պատկանում են Կովկասյան լեզվաընտանիքի նախնա-դադըստանյան լեզվախմբին⁷²:

Ընդհանրացնելով քննարկվող նյութը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ժՇ դարի 60-80-ական թթ. Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունների համար կարող են քննությանը ենթարկվել ինքնիշխանության ժամանակաշրջան: Իրանական պետության նախկին վարչա-տարածքային միավորները վերածվել էին ինքնիշխան խանությունների, իսկ Նադիր շահի օրոք վարչա-տնտեսական կամ զինվորական պաշտոններ զբաղեցրած անձինք, իշխանությունն իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելով, ինքնիշխան տիրակալ-կառավարիչներ՝ խաներ էին դառնում⁷³: Ուստի, ժՇ դարի երկրորդ կեսի քաղաքական իրավիճակի համատեքստում

⁷¹ П. Вахуев, Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942, с. 4.

⁷² 1939 բվականից դարձրվեցին գրանցված են որպես դարգիներ (տե՛ս Народы Дагестана, Отв. ред. С. А. Арутюнов, А. И. Османов, Г. А. Сергеева, Москва, 2002, с. 321-322).

⁷³ Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году, генерал-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис, 1866, с. 1.

«խան» եզրույթը խնաստային որոշակի փոփոխությունների էր ենթարկվել: Եթե նախկինում (Մեֆթյան Իրանում, Լազիք շահի պետության շրջանակներում) խանը Սպահանից նշանակված իրանական պաշտոնյա էր, ով պատասխանատու էր շահի առաջ, ապա ԺԸ դարի երկրորդ կեսին խանն ինքնիշխան, անսահմանահպիս իշխանությամբ եւ լայն լիազորություններով օժտված արևելյան տիրակալ էր: Ավելին, ինքնիշխան խաները հաճախ ժառանգաբար էին փոխանցում իշխանությունը փաստելով, որ նշված ժամանակահատվածում իրանական գերիշխանությունն Արևելյան Այսրկովկասում ձեռնկան քնույր էր կրում: Խաների ինքնիշխան կարգավիճակի մասին է վկայում նաև այն, որ 1764թ. նոյեմբերի 23-ին ռուսաստանյան սենատի որոշմամբ ասորախանցի հայազգի ձեռնարկատեր Աբրամովին Ֆարի Ալի խանի «համաձայնությամբ» իրավունք էր տրվել Սալիանում ձկնորսական արդյունաբերություն հիմնել⁷⁴: Հատկանշական է, որ ռուսական իշխանությունները դրա շուրջ բանակցությունները վարում էին ոչ թե Ջենդերի իրանական կառավարության, այլ Ղուրայի խանի հետ: Հետևաբար, Այսրկովկասի խաներն իրենք էին տնօրինում իրենց տիրույթների ներքին կյանքի բոլոր ոլորտները՝ շրջանցելով Երրագում գտնվող իրանական շահական կառավարությունը:

Այսրկովկասյան խանություններից միայն Լախիջեանի խանությունն էր գտնվում Իրանի տիրակալների ազդեցության տակ: Լախիջեանի Քենգերլու ցեղի առաջնորդ Քերիմ-սուլթանը՝ խնդրելով վերականգնել իր ժառանգական իրավունքները⁷⁵: Մրաժամանակ Քերիմ խան եւ Ալի Մուրադ խան Ջենդերը, Աղա Մուհամմադ Ղաջարը պարբերաբար Լախիջեանի ցեղային առաջնորդներին պաշտոններ էին տալիս Իրանի տերության տի-

⁷⁴ М. Чулков, История краткая российской торговли, Москва, 1788, с. 262.

⁷⁵ Передняя Азия в документах (Серия памятн Ю. Н. Марра), кн. I, Нахчеванские рукописные документы XVIII-XIX вв., Пер. и коммент. К. Н. Смирнова, Дж. Гаебова, Под ред. Ю. Н. Марра, Тбилиси, 1936, с. 62-63.

րակալի ֆերմանով²⁶: Լճան տեղեկություններ Արևելյան Այսրկովկասի խաների մասին հայտնի չեն: Հետևաբար կարող ենք փաստել, որ Քերիմ խան Ձեռլի իշխանությունն Արևելյան Այսրկովկասում գրեթե բացակայում էր եւ տեղի խաների նկատմամբ չկար նախկին իրանական պետության վերահսկողությունը Ատրպատականի բեկլարբեկության միջոցով:

Այսրկովկասի տիրակալների Իրանի տերության կենտրոնական իշխանություններից քաղաքականապես անկախ լինելու մասին է փաստում այն, որ 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում սուլթանի պատվիրակները մեծամեծ նվերներով այցելում էին Քերիմ խանին եւ խնդրում «խաղաղեցնել» Հերակլ Բ արքային: Իրանի տիրակալը պատասխանում է, որ ինքը չի կարող բավարարել խնդրանքը, բանի որ Հերակլ Բ արքան իրեն «չի լսում»²⁷ (այսինքն քաղաքական առումով ինքնուրույն է):

Խաների ինքնիշխանության մասին էր վկայում նաեւ խանություններում դրամահատության փաստը²⁸: Մակայն Արևելյան Այսրկովկասի խանություններում հետևում էին իրանական դրամահատության քաղաքականությանը, ինչը դիվանագիտական քայլ էր տարածաշրջանում նկրտումներ ունեցող Օսմանյան եւ Ռուսական կայսրությունների նկատմամբ: Հետեւելով իրանական դրամահատության կատոններին՝ խաները հավատարմություն ու նկազանդություն էին հարուսում Իրանի տիրակալներին: Դա փաստում է, որ խաներն ավելի հավիտեմ էին դեպի Իրանական պետությունը, ինչը համահունչ էր նրանց խուսանավելու քաղաքականությանը:

²⁶ Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. II, Сост. М. А. Тодуа, И. К. Шама, Тбилиси, 1989, док. № 55, 56, 58-62, 64, 66, 68-69, 71-73, 76.

²⁷ Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, Подг. В. Мачарадзе, ч. III, вып. II, Тбилиси, 1997, с. 499.

²⁸ Տե՛ս Գ. Մյիթաբաբյան, XVIII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի խանություններում դրամահատության հարցի շուրջ, - ԿՄԱԵԺ, հտ. XXX, Եր., 2016, էջ 170-180:

ԳԼՈՒԹ Բ
ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՏԱՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԷԹՆՈ-ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Հնուց ի վեր Կովկասը հայտնի է եղել որպես զանազան ցեղերի և ժողովուրդների օրրան՝ վառ արտահայտված էրնիկ բազմազանությամբ:

Բացառություն չէր նաև Արեւելյան Այսրկովկասը, որը դարերի ընթացքում իր վրա է կրել օտար նվաճողների քաղաքական լուծը և ենթարկվել էթնո-մշակութային փոխակերպումների: Երկրամասի ԺԸ դարի երկրորդ կեսի էթնո-դավանական պատմության ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված է տարածաշրջանի ժողովուրդների ճակատագրերի հետ: Խորհրդային պատմագիտության մեջ հարցը խիստ քաղաքականացվել է արմատավորելով Արեւելյան Այսրկովկասի էրնիկ իրավիճակի որոշակիորեն գիտակցված խեղաթյուրման գործելանոճը, երբ «ուղղում էին» արխիվային վավերագրերի «թաթարներ» և «պարսիկներ»⁷⁷ հավայրական անվանումները դրանք փոխարինելով «աղբրեջանցի» եզրույթով՝ իր ժամանակակից ընկալմամբ, և վարում էին այս տարածքներում աղբրեջանցիների գոյությունը «հնացնելու» քաղաքականությունը:

Դրանի տերության պատմության քննվող ժամանակահատվածում «պարսիկ» անվանումը պարտադիր էրնիկ նշանակություն չուի: ԺԸ դարում «պարսիկ» էին կոչում իրանական ծագմամբ ժողովուրդներին, իսկ վաճառականների պարագայում այն կարող էր նշանակել իրանահայատակ (Դրանի տերության քաղաքացի): Ժամանակակից փոխանցմամբ ԺԸ դարի սկզբին Շամախիում բնակվում էին մեծամասամբ պարսիկներ, ինչպես նաև «զգալի թվով» հայեր և վրացիներ: Երբվանում խոսակցական լեզուն պարսկերենն էր, իսկ թուրքերենը համարում էին գոեիկ

⁷⁷ О. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966, с. 77, прим. 53.

լեզու⁸⁰: 1733-1735 եւ 1745-1747 թթ. Արեւելյան Այսրկովկաս այցելած բժիշկ Յ. Լերիսեն Շիրվանի մահմեդական բնակիչներին պարսիկներ է կոչում, բացառությամբ Դերբենդի շրջանի, որտեղ խոսում է նաեւ թաթարների մասին⁸¹: Հավելենք, նաեւ որ Շամախիի Մուսաաֆա խանն ինքն իրեն «այնպիսի պարսիկ» էր համարում, ինչպիսին Իրանի տիրակալ Քարախանն էր⁸²:

Ա. Գմելինը ժՇ դարի 70-ական թվականների առաջին կեսին Դերբենդից մինչեւ Քարա ընկած տարածքի մահմեդական բնակչության մասին նշում է, որ նրանք թաթարական եւ պարսկական աղյուսներից առաջացած «խառնուրդ» են⁸³, որը դեռեւս ձևավորված ժողովուրդ չէ:

Արեւելյան Այսրկովկասի թաթարներին Աստրախանի եւ Կազանի թաթարներից զանազանելու համար ժՇ դարի երկրորդ կեսի ուստական ախաղեմիական շրջանակները նրանց տալիս են «վեճոյալիս թաթարներ» անվանումը⁸⁴: Այս ժամանակաշրջանում Կովկաս այցելած ակադ. Յ. Գյուլդենշտեդան այստեղ բնակվող թաթարական երեք տիպի ժողովուրդներ էր տարբերում, այն է կուսիկների, ֆերեբեմենների եւ նոզայների: Արանց լեզվական ընդհանրությունը բուրբերենի հետ այնքան մեծ էր⁸⁵, որ գիտնականը դա համեմատում էր իտալերենի, իսպաներենի եւ պոր-

⁸⁰ J. Bell. Travels from St. Petersburg in Russia, to various parts of Asia. A new edition, in one volume, Edinburgh, 1806, p. 45-46.

⁸¹ Иоганн Лерхе, Выписка из путешествия Иоганна Лерхе, продолжавшегося от 1733 по 1735 год из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам леваким на западном берегу Каспийского моря, - «Новые ежемесячные сочинения», ч. XIII, янв., СПб., 1790, с. 11.

⁸² АКАК, т. II, 1868, с. 662.

⁸³ С. Гмелин, указ. соч., с. 19.

⁸⁴ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обычаев, вер, обычаевенней, жилищ, одежды и прочих достопамятностей, ч. II, СПб., 1776, с. 45.

⁸⁵ Լեզվական ընդհանրությունների մասին է նշում նաեւ Ա. Բարիլիա-նովը (А. Бариллианов, Происхождение племен, населяющих низинные завкавказские провинции, - Сочинения. Записки. Письма, Баку, 1983, с. 133).

տուգալիքների ընդհանրության հետ⁸⁶: Յ. Գյուլդենշտեդը նշում էր, որ Շիրվանում օգտագործվող «թուրքական բարբառի բարբառերն են» էլ թուրքերենն այնքանով են իրարից տարբերվում, որքանով լատիներենն իտալերենից: Քաթարական կրեք լեզուներից առավել մոտ էր թուրքերենին թերեքեմենների լեզուն: Որպես թերեքեմենների էթնիկ տարածքներ Յ. Գյուլդենշտեդը նշում էր Հարավային Ղաղստանը, Դերբենդը, Շիրվանը Զաքի Ալի խանի ողջ տիրույթները մինչև Սալխան⁸⁷:

ԺՀ դարի երկրորդ կեսին ընդունված չէր տարածաշրջանի մահմեդական (ավյալ դեպքում՝ թյուրքալեզու) ժողովուրդներին միմյանցից տարանջատել ըստ երանց այս կամ այն ցեղին պատկանելության: Առավել տարածված էր նրանց «բաթարներ» ընդհանրական անվանումով կոչելը: Օր. Հերակլ Բ արքան Սո. Բուռնաշեչին ուղղված նամակում գրում էր. «այնտեղի [Երեւանի] բաթարական ժողովուրդներից մեկը՝ այրուսլուները⁸⁸, տեղափոխվել են Շոթազյալ»⁸⁹: Իսկ Շամախիի խանությունում 700 առվ (գյուղ) քանակով Ռան Չոբանի սուննիադական ցեղ էր քոչում, որն անհրաժեշտության դեպքում Շամախիի խանին տրամադրում էր 500 զինված մարտիկ⁹⁰:

Պատմական բոլոր ժամանակներում փոքրաթիվ էրևուները արհեստականորեն համախմբվում (կոնսոլիդացվում) են մեծաքանակ ժողովուրդների շուրջ որպես ինքնապահպանման յուրօրինակ միջոց: Թերևս, այդ համատեքստում է պետք դիտարկել Արևելյան Այսրկովկասի «բաթար» բազմացեղ էթնիկ

⁸⁶ И. Гюldenштедт, Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, СПб., 1809, с. 101.

⁸⁷ Иоганн Антон Гюldenштедт, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. СПб., 2002, с. 257.

⁸⁸ Այրուսլուների մասին տե՛ս В. Кобычев, Айрумы (К вопросу о происхождении этнонима). - СЭ, 1962, № 3.

⁸⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, л. 331, ч. VII, 1784 г., л. 42.

⁹⁰ С. Броневский, Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и дополненные Семеном Броневским, ч. II, Москва, 1823, с. 434.

հանրության խնդիրը, որը համախմբվում էր իրանական ժողովուրդների շուրջ փոխառելով նրանց ավանդույթները: Այդպես, ՇԹ դարում Բարսի կահանգի թաթարները, անգամ՝ սուննի, սովորույթներով ու կենցաղով ավելի նման էին իրանցիներին («պարսիկներին»), քան թուրքերին⁹¹:

Մուղանի հարթավայրում գտնվող թերեքմենների (թարաքամա) ցեղի մասին Մու. Քուտեաշեց հազորդում է, որ շուրջ 1500 ընտանիք Թալա Հասան խանի գլխավորությամբ ճանաչում էին Ֆարս Ալի խանի գերիշխանությունը⁹²: Մինչև Ի դարի սկիզբը թերեքմենները դիտարկվել են որպես ատանձին էթնոս, սակայն հետագայում նրանք միաձուլվել-ձուլախառնվել են (էթնոմիցրացիա) աղբրեշանցիների մեջ՝ որոշ չափով պահպանելով էթնիկ ինքնանվանումն ու ինքնընկալումը: Հարեանները՝ կոմիկները, դարգինները, նրանց կոչում են թերեքմեններ, իսկ հյուսիսային կոմիկները, ավարները, դարգինների մի մասը եւ ուրիշներ՝ վադար⁹³: Հայկական աղբյուրում «թարաքամա»-ն հիշատակվում է որպես «իրանաբնակաց եւ խաշնարածաց ազգ մի»⁹⁴: Ինարկէ, դեռեւս Ի. Պետրուշեւսկին է նկատել, որ «թերեքմե» էին կոչում ընդհանրապես Արեւելյան Այսրկովկասի բոլոր թյուրքալեզու կամ թյուրքական ծագումով քոչվոր ցեղերին («թերեքմե» եզրույթն էլ թուրքմեն բառի հոգնակի ձևն է)⁹⁵: Այսինքն՝ դա ոչ թե մի ատանձին ցեղախմբի անվանում էր, այլ օտարների ավամ ընդհանրական էրգոէթնոնիմ, ինչպես, օր. «թարար»-ը:

Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունների ժողովուրդների եւ «իսկական պարսիկների» միջեւ տարբերությունները 1796 թ. Կասպիական արշավանքի մասնակից Մ. Ֆոն Բիբերշտայնը բացատրում էր նրանց Կովկասի այլ ազգերի, մասնավորապես

⁹¹ Н. Зейдлиц, Этнографический очерк Бакинской губернии, – «Кавказский календарь» на 1871 год, Тифлис, 1870, с. 52.

⁹² С. Бурнашев, указ. соч., с. 11.

⁹³ Народы Дагестана, Москва, 2002, с. 507.

⁹⁴ Մայի Հասան-Պալախեանց, Պատմութիւն համառոտ Աղտանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 16:

⁹⁵ И. П. Петрушевский, указ. соч., с. 134, 160.

Կասպից ծովի հյուսիսային շրջանների թաթարական ցեղերի հետ խառնուրդի հանգամանքով: Լա այն կարծիքին էր, որ կրանք ավելի շուտ արժանի են՝ անվանվելու «Կովկասի թաթարներ», քան «պարսիկներ»: Այդ տարբերությունը Մ. ֆոն Քիբերշտայնը հիմնավորում էր թաթարների լեզվական և դավանական առանձնահատկություններով: Լա նաև գտնում էր, որ թաթարների լեզուն տարբերվում է Տավրիդայի (Ղրիմի) թաթարների լեզվից, և փոքր-ինչ նմանություններ էր տեսնում Ուկրաինայի և Ռուսաստանի թաթարական խոսվածքների հետ: Պարսկերենն օգտագործվում էր լոկ պետական գրագրության մեջ և Շիրվանի խանական միջավայրում: Պարսիկներից թաթարներին տարբերելու մյուս կարևոր գործոնը, ըստ Մ. ֆոն Քիբերշտայնի, կրոնն էր: Թեպետ խաները, կրանց շրջապատը հետևում էին շիա դավանանքին, սակայն գրեթե ողջ Դաղստանում և Շիրվանում հասարակ բնակչությունը սուննի դավանանք ուներ⁶⁶:

Անշուշտ, իրանալեզու ժողովուրդները Արևելյան Ասրկովկասի հնաբնակ ժողովուրդներից էին և ժԸ դարի երկրորդ կեսին իրենց գոյությունը շարունակում էին թվային առավելությամբ: Այդ մասին գրավոր վկայություններ են պահպանվել Վ. Ջուրովի Կասպիական արշավանքի ընթացքում ռուս սպաների կատարած ազգագրական հետազոտություններում, որտեղ ծխերի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները առնչվում են բացառապես հայերին, հրեաներին և պարսիկներին: Դերբենդի շխալադական էթնիկ հանրության նկատմամբ որոշ հեղինակների մոտ հանդիպող «թաթեր» եզրույթը⁶⁷ պետք է դիտարկել պատմաբաղադրական և էթնոշակութային զարգացումների ֆոնին, ի սկզբանե բյուրքերն այդպես էին կոչում իրանալեզու ժողովուրդներին, որպես բյուրքերենին վառ տիրապետողների և այլն: Ժա-

⁶⁶ Marschall von Bieberstein, Tableau des provinces situées sur la côte occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour, St. Pétersbourg, 1798, p. 89.

⁶⁷ Տե՛ս, օր.՝ А. Серебров, указ. соч., с. 177. Ընմ. П. Бутков, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде письма», 1796 г., с. 204.

մանակի ընթացքում «թար» եզրույթը վերածվում է էթնոնիմի իրանալեզու զանազան էթնիկ խմբերի համար, որոնք տարբեր էին իրենց ծագումով ու մշակույթի մյուս տարրերով⁹⁸:

ԺԹ դարի առաջին ռուս-պարսկական պատերազմից (1804-1813 թթ.) անմիջապես հետո Արևելյան Այսրկովկասի էթնո-քաղաքական եկարագրության մեջ կշռվում են հայեր, հրեաներ, սուների եւ շիա դավանանքի մահմեդականներ⁹⁹ (վերջիններին տակ պետք է հասկանալ էւ թյուրքական ծագումով ցեղերին, եւ տարածաշրջանի էթնիկ հին շերտերից մեկին իրանալեզու ժողովուրդներին): Դրանով Կովկասի ռուսական բարձրաստիճան գիևվորական հրամանատարությունը հիմք էր դնում տարածաշրջանից «պարսիկ» էթնոնիմի բնաջնջմանը եւ փոխարենը Արևելյան Այսրկովկասի արհեստականորեն թյուրքացման քաղաքականությանը: Տեղաբնիկ ժողովուրդների համար վտանգավոր այդ միտումը պիտի ամրապնդեր ռուսական տիրապետությունը Արևելյան Այսրկովկասում՝ պոկելով այն Իրանի տերությունից, արմատախիլ անելով «պարսկական» գրավոր մշակույթի ավանդույթները: Իրանական տարրերի էթնանուններին որպես այլընտրանք գերադասելի է դարձվում «մահմեդականներ» («մուսուլմաններ») անվանումը՝ շեշտը դնելով «թաթարների» վրա: Ծագելով եւ զարգանալով ռուսական կայսրության ներսում էթնո-քաղաքական այս գործընթացն իր գագաթնակետին հասավ Խորհրդային Միության օրոք, երբ նախկին «կովկասյան, աղբրեջանական թաթարներ», «թյուրք» կամ «թաթար» անվանումները պաշտոնապես փոխարինվեցին «աղբրեջանցի» արհեստական էթնանվամբ¹⁰⁰:

⁹⁸ Г. Асатрян, Этническая композиция Ирана: от «Арийского простора» до азербайджанского мифа, Ер., 2012, с. 81.

⁹⁹ Ф. Ртущев, Сведения о Дагестане. 1813 г., – ИГЭД, с. 250.

¹⁰⁰ В. Худадов, Современный Азербайджан, – «Новый Восток», Москва-Ленинград, 1925, № 3, с. 167; А. Алекперов, Азербайджанцизм, – Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960, с. 71-77; Գ. Ստեփանյան, Արևելյան Այսրկովկասում «աղբրեջանցի»

Այնուամենայնիվ, ԺԹ դարի կեսերին ուսն ազգագրագետ Ն. Ջեյդլիցի կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բարձրի գավառի ողջ բնակչության շուրջ 65,78 տոկոսը կազմել են թաթերը, այսինքն նախկին պարսիկները, իսկ Շամախիի եւ Ղուբայի գավառներում այդ տոկոսը եղել է համապատասխանաբար 10,07 եւ 30,52³⁰¹:

Իրանալեզու ժողովուրդների մյուս հատվածը ներկայացնում էին թալիշները, որոնք ԺԹ դարի կեսերի սկզբներով կազմում էին Լենցորսանի գավառի գրեթե կեսը (43,33 տոկոսը թաթարների 44,20 տոկոսի թվային հարաբերակցության պարագայում)³⁰²: Ի դեպ, ըստ Յ. Գերբերի՝ Շամախիի, Ջավադի, Ղաբալայի, Մալխանի մահմեդական բնակչության մեծ մասը նախքան 1720-ական թվականների խառնակ ժամանակները շիաներ են եղել: Շամախիում Սուրխայ խանի եւ Դավուդ բեկի քաղաքական իշխանության հաստատման հետևանքով շիա դավանանքի մահմեդական բնակչությունը վախից թաքցնում էր այդ հանգամանքը, երբեմն էլ ստիպված դառնում սուննի³⁰³: Խոսվաքար խանը եւ բեկը թուրքամետ քաղաքականություն էին վարում, հետևաբար, շիա լինելը սպառնում էր ֆիզիկական ոչնչացմամբ³⁰⁴: Այդ քաղաքականության համատեքստում է անհրաժեշտ դիտարկել նաև այն երևույթը, երբ ԺԹ դարի ազգագրական ուսումնասիրությունները փաստում էին, որ Արեւելյան Այսրկովկասում շիա կամ սուննի լինելը ամենեւին չէր վկայում սկզբնական կամ ժողովրդի իրանական կամ քյուրքական ծագման մասին: Ն. Ջեյդլիցի կազմած ազգագրական քարտեզում պատկերված էին իրանական գյուղեր, որտեղ իշխում էր իսլամի սուննի դավանական ուղղությունը, եւ ընդհակառակը՝ «թաթարներ», որոնք շիա դա-

եղությունի եթնիկական գործառնան հարցի շուրջը, - ՄԱ, պր. V, եր., 2008, էջ 142:

³⁰¹ Н. Зейдлиц, указ. соч., с. 53.

³⁰² Նույն տեղում:

³⁰³ И. Гербер, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, с. 95.

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 94-96, 99-100:

վանանքի էին¹⁰⁵։ Իհարկե, նշելի է, որ «Քաթարների» մեծ մասը հենց շիա էր (օր. բոլոր ղզլբաշական ցեղերը), ուստի վերջին հանգամանքը չպետք է դիտարկել որպես պարադոքսալ։

Արևելյան Այսրկովկասի եւ Մուղանի հարթավայրի էթնոքաղաքական քարտեզին իրենց տեղն ունեին իրանալեզու քրդական ցեղերը։ Նրանց մասին վկայություններ կան Դերբենդի խառնության շրջանում, իսկ շուրջ 2000-3000 ընտանիք ապրում էր Արաքսի աջ ափին¹⁰⁶։ Քրդական շաղաղի¹⁰⁷ ցեղախումբը 7000-8000 ընտանիք, անասնապահ եւ ռազմատենչ իսլամադավան ժողովուրդ էին, որոնք մինչ այդ 12000 ընտանիք էին։ Չմտանք քոչում էին Մուղանի հարթավայրում, իսկ տոմսեն ապրում Արդեբիլի եւ Քավրիզի միջև գտնվող Մավալան լեռան լանջերին։ Շաղաղիների տիրակալ Մադեդ խանը Քավրիզի խանից կախվածության մեջ էր գտնվում¹⁰⁸։ Այդ առումով ուշագրավ տեղեկություն է փոխանցում 1715 թ. տարածաշրջան այցելած շոտլանդացի ճանապարհորդ Ջ. Բելը՝ նշելով, որ Մուղանի դաշտը ոռոսներն էին այդպես կոչում, իսկ պարսիկները հարթավայրը Քուրդիստան էին անվանում եւ հավելում, որ քրդերն այստեղ ապրում են ողջ տարին¹⁰⁹։

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Արևելյան Այսրկովկասի էթնիկ նկարագրի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեին շահեսևանները։ Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարրեր հատված-

¹⁰⁵ Н. Зейдлин, указ. соч., с. 48.

¹⁰⁶ С. Бурнашев, указ. соч., с. 17. Նմմ. А. Серебров, указ. соч., с. 177.

¹⁰⁷ Շաղաղի կոչվող քրդական ծագմամբ այս ցեղը հիշատակվում է ժԶ դարի քուրդ ինդիանակ Շարաֆ խան Քիթլիսիի կողմից, որպես Ջազիրայի տահանգներից մեկում ապրող քրդական չորս աշիրերներից մեկը (Шараф-хан ибн Шамсаддин Видлисси, Шараф-наме, т. I, Москва, 1967, с. 206).

¹⁰⁸ С. Бурнашев, указ. соч., с. էջ 11.

¹⁰⁹ Дж. Белл, Белевы путешествия чрез Россию в разныя Азиатския земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, ч. I [Путь в Персию и Китай], Перевел с французскаго Михайло Попов, СПб., 1776, с. 62.

ներում զտեվող բազմաթիվ ցեղային խմբերի ամբողջությունը¹⁰⁰: Արանց ձևավորման պահին (սառցին Մեֆյան շահերի օրոք) նախատեսվում էր, որ շահեսաններ կարող էին դառնալ նաև ոչ թյուրքական ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, օր. կովկասյան ժողովուրդներ, իրանական էթնիկ խմբեր (թալիշներ, քրդեր), անգամ քրիստոնյաներ¹⁰¹:

Շահեսանները Արևելյան Այսրկովկաս էին վերաբնակեցվում Իրանի տերության տարբեր նահանգներից¹⁰²: Արանց հիմնական գրադմուներն անասնապահությունն էր: Անուան ամիսներին երանք բարձրանում էին լեռները, իսկ ձմռանը բնակվում Ծաբրանի մահալում, որի իրավունքը ստացել էին Ղուբայի Հուսեյն Ալի եւ Ֆարսի Ալի խաներից¹⁰³: Վերջինիս թույլտվությամբ շահեսանները Մոնհամմադ խանի գլխավորությամբ Արդեբիլից վերաբնակվել էին Ղուբայի խանության Մուսկուր եւ Ծաբրան մահալների Բայանդուրլի, Ուսթաջլի, Չալադլի, Ղարադաղլի եւ մի շարք այլ գյուղեր՝ դառնալով Ֆարսի Ալի խանի հարկատուները¹⁰⁴:

Ուշ վերաբերում է ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Բուն Աղուանը – Ալբանիայի էթնիկ հանրությանը, ապա բացի իսլամ ընդունած ցեղերից քրիստոնյա բնիկ ժողովուրդների ու ցեղերի հետևորդներ էին ուղիները¹⁰⁵: Ըստ ԺԹ դարի սառցին կեսի հայկական եւ

¹⁰⁰ R. Tapper, *Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan*, Cambridge University press, 1997, p. 24; նույնի՝ *Shahsevan in Safavid Persia*, – BSOAS, Vol. 37, № 2 (1974), p. 321-354; В. Бахаян, К вопросу об общности этногенеза шахсеван и кашкайцев, – «Արևելագիտական ժողովածու», I, Եր., 1960:

¹⁰¹ Г. Асагрян, указ. соч., с. 54, прим. 23.

¹⁰² С. Бурнашев, указ. соч., с. 11-12: Շահեսանների մասին առաջին մանրամասն տե՛ս նաև И. Огрянович, Сведения о шахсеванах, – «Кавказский календарь» на 1870 год, Тифлис, 1871, с. 68-84; The *Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Leiden, 1997, p. 221-225.

¹⁰³ А. Серебров, указ. соч., с. 177, նմմ. С. Броневский, указ. соч., с. 388.

¹⁰⁴ Ф. Симонович, указ. соч., с. 147.

¹⁰⁵ Ուղիների մասին վերջին անգամ տե՛ս Զ. Յառանդյան (Առաքելյան), Ուղիներ (Աղվանների առասպելը), – («Իրան-նամ»), 1994, հո՞ 2, էջ 12-

այլ աղբյուրների՝ ուղի-ուտիները բնակվում էին լոկ Շարիի ևահանգի Վարդաշեն և Դիժ գյուղերում¹¹⁶։

ԺՀ դարի երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի սուննի մահմեդական բնակչության հոծ մեծամասնությունն էին կազմում լեզգիները¹¹⁷։ Նրանց գրադեցրած էթնո-քաղաքական տարածքը դեռեւս ԺԴ-ԺԵ դարերում երոպական աղբյուրները կոչում էին «Լեզգիստան» եզրույթով¹¹⁸։ Համաձայն ԺՀ դարի գրավոր աղբյուրների այդ ընդարձակ տարածքը վրացիները ևս կոչում էին Լեզգիստան¹¹⁹։ Վերջինիս էթնո-քաղաքական սահմանը մի կողմից (ըստ Յ. Գյուլդենշտեդտի) Ալազան գետն էր, մյուս կողմից՝ Սամուրի գետահովտի շրջանները¹²⁰։ Հատկանշական է, որ 1720-ական թվականներին (Յ. Գերբերի հաղորդմամբ) Լեզգիստան ևահանգի մեջ էին մտնում Ղուրա և Շարի բնակավայրերը¹²¹, ինչը նրանցում ոչ թե բյուրքական ցեղերի, այլ կովկասյան (ավելի ստույգ՝ լեզգիական) ժողովուրդների թվական առավելության մասին է վկայում։ Ավելին, եթե Ղուրայում օգտագործվող հիմնական լեզուն ևս համարում է «թուրք-թաթարերենը», ապա Շարիում՝ լեզգիներնը։

ԺՀ դարի երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում բուն աղուանական ծագմամբ ցեղերից շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել ևսևս մահմեդական ոչ մեծաքանակ խի-

116. Առյևիճ՝ Եղիշև Առաքյալի պաշտամունքն ուղիների մեջ ևս Ոստի գավառի հարցի շուրջը, – ԼՀԳ, 1991, հ⁴⁹ 6, էջ 70–86; Առյևիճ (Харатун Г.) Этноконфессиональные процессы в зоне Шекхи-Кабала (XVIII–XX вв.), – «Научная мысль Кавказа», № 3, Եր., 2003, с. 80–89.

¹¹⁷ Հաննապարհորդութիւն ի Մեծև Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ Սարգսի Սասանիսեցոյ Քաչաղեանց, մասն Բ, Տիփսիս, 1858, էջ 379, 381։

¹¹⁸ Լեզգիների մասին տե՛ս, օր.՝ Народы Дагестана, с. 376–398.

¹¹⁹ Иоганн Шилльбергер. Путешествие Иоганна Шилльбергера по Европе, Азии и Африке с 1394-го по 1427 год. – Кавказ: европейские дневники XIII–XVIII веков, Сост. В. Атаджиков. Нальчик, 2010, вып. III, с. 16.

¹²⁰ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, ч. II, СПб., 1776, с. 46.

¹²¹ И. Гюльденштедт, указ. соч., с. 115.

¹²² И. Гербер, указ. соч., с. 107, 110.

նաչուղջիները, կրիզները, բուդուղները, ջիբերը և այլն, որոնց էթնիկական անվանումները պահպանվել էին միայն իրենց գյուղանուններում՝ Բուդուղ, Խինաչուղ, Կրիզ, Ջիբ, Ալիկ և Թապուտ (Հափուր): ԺՀ դարի վերջի տվյալներով՝ Դուբայի խանության Խինաչուղի և Բուդուղի մահալները ընդունված էր կոչել Դադաստան¹²²՝ հավանաբար, հիմք ընդունելով նրանցում լեզվի էթնիկ տարրի քվական գերակշռությունը¹²³:

Ըստ Յ. Գերբերի հիշատակությունների՝ Շահադ լեռան շրջակայքում ապրող այդ ժողովուրդները լեզվերենի կրողներ և «ուղղադավան խալամի» (իմա սուննի) հետևորդներ էին¹²⁴: «Շահադայան խամի ժողովուրդների» լեզվի յուրահատկության մասին ԺԹ դարի երկրորդ կեսին հաղորդում էր նաև դադաստանյան ժողովուրդների լեզուների գիտական դասակարգմամբ զբաղվող կոմս Պ. Ուալարը: Նա նշում էր, որ Խինաչուղում, Բուդուղում և Կրիզում գործածվող լեզվի մասին հարեան լեզվիները հավաստիացնում էին իրեն, թե ոչ մի ընդհանրություն չկա իրենց լեզվի հետ¹²⁵:

ԺՀ դարի երկրորդ կեսի գրավոր աղբյուրները հիշատակություններ են թողել Արենեյան Այսրկովկասում հրեաների մասին¹²⁶: Նրանք ապրում էին Դերբենդի խանությունում¹²⁷, իսկ

¹²² Ф. Симоневич, указ. соч., с. 144.

¹²³ St' u M. Пашаева, К этнической истории шахдагских народов. – Albania Caucasica, Сб. статей, Предисл., подгот. А. Аликберов, М. Гаджоня, вып. I, Москва, 2015, с. 148-153.

¹²⁴ И. Гербер, указ. соч., с. 80-83. Յերիդայան տարիներին ընդունված էր Ալբրեջանական ԽՍՀՄ-ում գտնվող Շահադ լեռան անունից նրանց կոչել «շահադայան խամի ժողովուրդներ» (տե՛ս Народы Кавказа, Под ред. В. А. Гарданова, А. Н. Гулиева, С. Т. Еремьина, Л. И. Лазрова, Г. А. Нерсесова, Г. С. Чигая, Москва, 1962, т. II, с. 199).

¹²⁵ Барон П. Услар, Этнография Кавказа. Языкознание. VI. Кюринский язык, Тифлис, 1896, с. 6.

¹²⁶ Կովկասում հրեաների պատմության դասակարգումը տե՛ս И. Давид, История евреев на Кавказе, В 2-х томах, Телз-Аник, 1991, т. I, с. 26.

¹²⁷ J. Reinegg and M. Bieberstein, указ. соч., с. 158.

Ղուրբա քաղաքի դիմաց գտնվում էր հրեական Կուլգատ գյուղը (200 ծուխ)¹²⁸, որտեղ շուրս սիևագոգ էր գործում:

Արևելյան Այսրկովկասի ժՀ դարի երկրորդ կեսի էթնո-քաղաքական խճանկարում իրենց ուրույն տեղն էին զբաղեցնում հայերը¹²⁹: Մ. Գմելինի տվյալով Դերբենդ քաղաքում 1770-ական թվականներին շուրջ 4000 քնտանիքներ կային, որոնցից 100-ը՝ հայկական¹³⁰: Ժամանակի մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 1780-ական թվականներին Քուիրաքլայից քիչ հեռու, Գուրգենյայ գետի աջ ափին, դեպի լեռները ձգվող շուրջ 30 գյուղից 15-ը հայկական էին¹³¹: Հովսեփ Արղուբյանը 1796 թ. փետրվարի 24-ին գեներալ Բ. Սափլեյին գրած նամակում հիշատակում է Դերբենդի շրջակայքի հայկական 9 գյուղերի մասին¹³²: ժՀ դարի վերջի քաղաքական շրջադարձերի հետևանքով հայ բնակչությունը կտրուկ անկում է ապրում: 1818 թ. Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կազմած Աղուանից կաթողիկոսության Շամախու հայոց թեմի նվիրակության ցուցակում Դերբենդ քաղաքում հիշատակվում է քեղամենը 15-20 հայկական տուն¹³³:

Ղուրբայի խանությունում հայերը հիմնականում ապրում էին Մուսկուրի մահալում ևս ունեին շուրջ 180 տուն, 6 եկեղեցի (10 հոգեւոր սպասավոր)¹³⁴: Ղուրբա քաղաքի մերձակա տարածքներում մի քանի հայկական տներ կային, որոնցից մեկում իջեաւեւ էր Մ. Գմելինը: Լիզարադ կայանից ոչ շատ հեռու գտնվում էր

¹²⁸ А. Серебров, указ. соч., с. 205. Հմմ. С. Вроневский, указ. соч., с. 384.

¹²⁹ ժՀ դ. երկրորդ կեսին հայերի մասին տե՛ս Описание всех в Российском государстве обитвающих народов, ч. IV, СПб., 1799, с. 45-54.

¹³⁰ С. Гмелин, указ. соч., с. 19; Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат близ горы Арарат, ч. II, СПб., 1813, с. 115.

¹³¹ СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 23.

¹³² Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг., Сб. документов. Под ред. М. Нерсисяна, Ер., 1990 (հետադիմ ՎՊՕ), т. IV, с. 423.

¹³³ Գ. Մտեմախյան, Բարձրի կառնակի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, էջ 46:

¹³⁴ П. Бутков, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде письма». 1796 г., с. 205.

հայկական Բարագուն (կամ Վարագուն) կոչվող գյուղը¹³⁵, որը մտնում էր Նիգարադի շրջանի մեջ¹³⁶: Հայեր էին ապրում ևսևե Ռուստյումի մահալում, որի Քիլվար գյուղի հայկական եկեղեցին, ըստ ավանդության, կառուցվել էր 1637 թ., սբ. Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած եւ օծած մատուռի տեղում¹³⁷: Ավանդության համաձայն՝ Քիլվարի հայկական փայտաշեն եկեղեցու հին սեղանը պահպանվել էր սբ. Գրիգորիսի ժամանակներից (7 դար), երա ճակատային մասում եկատվում էին անձանոթ զրուխյամբ արձանագրություններ¹³⁸:

Դեռևս ժՁ դարի անգլիացի ճանապարհորդ Ա. Ջենկենսոնի վկայությամբ Շամախին բնակեցված էր զլիապորապես հայերով¹³⁹: Ա. Գմելինի հաղորդմամբ Շամախում կար 50 հայկական ընտանիք¹⁴⁰, որոնք խաղողի այգիների մշակությամբ եւ զինեզործությամբ էին զբաղվում¹⁴¹: Ստ. Բուռնաշեւի վկայությամբ՝ 1780-ական թվականներին Շամախիի խառնությունում 2000 քրիստոնյա ծուխ կար¹⁴²: Դարի վերջին Շամախի քաղաքում հիշատակվում էր 70 հայկական տուն, իսկ խառնության 15 գյուղերում՝ 470 տուն¹⁴³:

¹³⁵ С. Гмелин, указ. соч., с. 48.

¹³⁶ J. Reineggs and M. Bieberstein, op. cit., p. 162.

¹³⁷ Մ. Սմբատեանց, եջվ. աշխ., էջ 542:

¹³⁸ Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ Մարգի Սանահեանցոյ Ջալալեանց, էջ 424: Սբ. Գրիգորիսի մատուռի մասին տե՛ս Դ. Гезорьян, Часовня Святого Григория: памятник от истоков христианства, – 1700-летие принятия христианства в Дербенте как государственной религии Кавказской Албании, Материалы Всероссийской конференции (Дербент, 14-15 ноября 2013 г.), Отв. ред. Г. Н. Семенова, Махачкала, 2013, с. 77-87.

¹³⁹ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, արշարներ Հայաստանի եւ Սեդրկովկասի պատմության, իտ. Ա. ժԳ-ժՁ դարեր, էր., 1932, էջ 372; Английские путешественники в Московском государстве, с. 205.

¹⁴⁰ С. Гмелин, указ. соч., с. 96.

¹⁴¹ Marschall von Bieberstein, op. cit., p. 24.

¹⁴² С. Бурнашев, указ. соч., с. 10.

¹⁴³ И. Дренжик, указ. соч., с. 164-167.

Հայկական հոծ բնակչությունն իր առանձնահատուկ դերակատարությունն ուներ նաև Շաքիի խանության էթնիկ խճանկարում, որտեղ հայերը հիմնականում կենտրոնացած էին 62 գյուղերում¹⁴⁴:

Ստ. Բուռնաշեի տվյալներով՝ 1780-ական թվականներին Բաբու քաղաքում ապրում էին քրիստոնյա վաճառականների մի քանի ընտանիքներ¹⁴⁵: ԺՀ դարի վերջին Բաքվում պարսկական 500-620 և հայկական 40 ծուխ կար, իսկ խանության 34 գյուղերում՝ 580-850 ծուխ¹⁴⁶: 1818 թ. Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կազմած՝ Աղուանից կաթողիկոսության Շամախու հայոց թեմի մասին նվիրակության ցուցակը Բաբու քաղաքում հիշատակում է 40 հայկական տուն:

Սալխանում հայկական բնակչության գոյության մասին է փաստում այն հանգամանքը, որ 1765 թ. Էջմիածնի կազմած «նվիրակական վիճակների» սահմանները ճշտող փոտոառարկում, ի թիվս հայկական այլ բնակավայրերի, հիշատակվում է նաև Սալխանը¹⁴⁷: Մ. Գուկիսը նշում էր, որ Սալխան գավառում գյուղերը անկատու կերպով սփռված էին Կուրի երկու ափերով և նրանցում ապրում էին պարսիկներ, քաթարներ ու «ոչ մեծ քանակությամբ հայեր»¹⁴⁸:

ԺՀ դարի երկրորդ կեսի զրավոր սկզբնաղբյուրների վերլուծությունը փաստում է, որ հայերը կարողանում էին իրենց գյուղերը որոշ չափով զերծ պահել այլ ժողովուրդների բնակեցումից: Այսպես, Նուբայի խանության Շաքրանի մահալում կողք-կողքի ապրող հայկական և մահմեդական ընտանիքները թևե ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում էին, սակայն խանին ավի-

¹⁴⁴ А. Серебров, указ. соч., с. 180.

¹⁴⁵ С. Бурнашев, указ. соч., с. 11.

¹⁴⁶ С. Броневский, указ. соч., с. 401. Հմմ. И. Дренжон, указ. соч., с. 168; А. Серебров, указ. соч., с. 178.

¹⁴⁷ Ղլանս Հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, մասն Բ, Միմեն կաթողիկոսի յիշատակարանը (1763-1767), Խմբագրեց՝ Գլխա քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, էջ 802:

¹⁴⁸ С. Гмелин, указ. соч., с. 112-113.

լին էին վճարում, որպեսզի հրեաներն իրենց մոտ չսարեն¹⁹⁹։ Մեկ այլ վկայություն էլ վերաբերում է Մայր Աթոռի ֆինանսական միջոցներից կաթողիկոսի կողմից Երևանի խանին վճարվող 5000 ռուբլի գումարին՝ որպեսզի հայկական գյուղերում մահմեդականներ չբնակեցվեն²⁰⁰։

ՃՇ դարի երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունները վառ արտահայտված կրոնական խայտաբղետ պատկեր ունեին։ Այսպես, Ղուբայի խանության միայն Ղուբայի մահալի բնակչության մեծամասնությունն էր, որ կազմված էր սուննի թյուրքալեզու թաթարներից²⁰¹։ Մուսկուրի, Քերմեքի եւ Մաադանի մահալները գլխավորապես բնակեցված էին շիայադավան իրանալեզու թաթերով։ Բսկ խանության Բուղդուղի եւ Ֆինալուղի մահալներում բնակչությունը խոսում էր լեզգիերենին մոտ լեզուներով ու սուննիադավան էր²⁰²։ Ղուբայի Հուսեյն Ալի եւ Ֆարհ Ալի խաների վերաբնակեցման քաղաքականության արդյունքում Շաքրանի մահալը բնակեցված էր շիա շահսեւաններով, որոնք օգտագործում էին թյուրքերեն լեզուն²⁰³։

Ղափանական պատկերը Քարվի խանությունում հոգուտ շիաների էր, որոնք խոսում էին աղավաղված պարսկերեն եւ թաթարերեն լեզուներով²⁰⁴։ Պատկերը գրեթե նույնն էր Մալիանում, ուր շիա դավանանքի հետևորդները թվային առավելություն ունեին մահմեդականների շրջանում²⁰⁵։ Շամախի խանության մահմեդականների զգալի մասը եւս շիադավան էր²⁰⁶, ինչը վկայում է Եիրավանում իրանական էթնիկ տարրի գերիշխող դիրքի մասին (թեպետ շիա էր նաև «թաթարներին» մեծամասնությունը)։ Շարիի խանության մահմեդականները մեծ մա-

¹⁹⁹ J. Reineggs and M. Bieberstein, op. cit., p. 162.

²⁰⁰ C. Byrcames, ԿԻՅՆ. ԵՕԿ., c. 18.

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 382:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 383:

²⁰³ Նույն տեղում:

²⁰⁴ C. Bronesckoi, ԿԻՅՆ. ԵՕԿ., c. 401.

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 423:

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 434:

սամբ սունկի էին, իսկ նրա աշխարհագրական դիրքը՝ մոտ գտնվելը լեզգիարեակ լեռնային շրջաններին, ապահովում էր նրանց էթնիկ ներկայությունը¹⁵⁷:

Նշենք, որ ՏՀ դարի երկրորդ կեսի քաղաքական անկայուն իրավիճակը նախկին Իրանական տերությունում սրել էր կրոնական խնդիրները գրեթե ողջ Կովկասում՝ բացասական վերաբերմունք ձևավորվելով այլադավանների նկատմամբ: Ըստ Ստ. Բուռնաշեռի կաբարդացիները միաձայն համաժողովրդական որոշմամբ երդվել էին ոչ մի հայի իրենց բնակարաններ չթողնել¹⁵⁸: Ավելին, 1780-ական թվականների կեսերին մի խումբ բիჭլիսցի հայ վաճառականներ ավագակալին հարձակման էին ենթարկվել կաբարդացիների կողմից: Հերակլ Բ արքան սպանված յոթ հայ վաճառականների համար արյան գին էր պահանջում յուրաքանչյուրի դիմաց 240 ուռլի, իսկ կորցրած ապրանքների համար՝ 10 670 ուռլի¹⁵⁹:

Ս. Գմեխլեր հիշատակություն է թողել նաև Արեւելյան Այարկովկասի կրոնական ու դավանական իրավիճակի մասին: Նրա խոսքերով Բաբու քաղաքի «զվիսավոր օրենքը» շիա ուղղության մահմեդականությունն էր, սակայն հանդուրժողականություն էր ցուցաբերվում նաև սուննիների նկատմամբ, իսկ հայերն իրենց պատարագը զադտնի էին կատարում¹⁶⁰: Դա փաստում է, որ խանական իշխանությունները հետապնդում էին հայերին դավանանքի համար: Շամախիում Ս. Գմեխլեր ակնհայտ էր եղել մի տեսարանի, երբ հայկական երկու վանքերը պատրաստվում էին խանին 1000 ուռլի նվիրատվություն անել եւ վախենում էին, որ Զաթի Ալին մոտ ապագայում կարող էր կրկնել պահանջը¹⁶¹: Հին եւ Նոր Շամախիների միջեւ ընկած 5 հայկական

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 440:

¹⁵⁸ С. Бурнашев, Описание горских народов, Курск, 1794, с. 7.

¹⁵⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. II, 1784 г., л. 21.

¹⁶⁰ С. Гмелин, указ. соч., с. 81. Բաբլի Մր. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման տարեթիվը չի պահպանվել, սակայն հայտնի է, որ այն վերանորոգվել է 1789 թ. (Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 373):

¹⁶¹ С. Гмелин, указ. соч., с. 97-98.

ցուղերը՝ Մերզանի, Մադրասա, Մադիան, Քերքեց եւ Քելոխոնի, խիստ ավերածությունների էին ենթարկվել Ֆարհ Ալիի կողմից Շամախի գրավման ժամանակ (1769 թ.)¹⁶²: Այս գյուղերի երկու վանքերի սպասավորները վախենում էին բացահայտորեն օգտագործել եկեղեցական անոթներ, սրբապատկերներ եւ այլ պարագաներ, քանի որ խանը կարող էր բռնագրավել դրանք: Ըստ Ս. Գմելինի՝ այդ պատճառով հայկական վանքերում Տիրամոր սրբապատկերից բացի ոչինչ ցուցադրված չէր¹⁶³:

Միմեռն Երևանցի Հայոց կաթողիկոսը նշում է, որ համաձայն Իրանի կառավարիչ Ազադ խանի ուղղման (հրամանի) էր, «զի Հայքն գորենս իւրեանց համարմակ պաշտօնցեն, եւ կաթողիկոսն ըստ օրինին իւրեանց կառավարեսցէ զազգե իւր, եւ մի՛ որ խանեիցի եւ կամ ներհակիցե»¹⁶⁴: Աղբյուրի վկայությամբ՝ Քերիմ խան Ջենդի օրոք Իրանում հայերին թույլատրվում էր քրիստոնեական համայնք եւ եկեղեցիներ ունենալ: Երբազում գտնվող «Գուրգեն անունով մի հայ հանդիսանում էր իր ազգի առաջնորդն ու սուլթանը», իսկ Քերիմ խանը նրան իր մոտ ընկերն էր համարում¹⁶⁵: Իսկ Էնզելիի կաժանանգատում նա հարկահավաք եւ քաղանքար էր նշանակել Մարգիս անունով մի հայի¹⁶⁶: Միևնդեռ Ֆարհ Ալի խանի դաժանությունները չէին շքանցում նաև հայ հոգեւորականներին: Այսպես, Մուղանի դաշտում ավազակախմբով թախաժող Շամախիի կույր Աղասի խանին այլուր վաճառելու համար Ֆարհ Ալին հրամայում է հայկական վանքերից մեկի քահանային հրապարակային եւ դաժանորեն պատժել:

ԺՀ դարի վերջերին Արևելյան Այսրկովկասի խանություններում կրոնական եւ հարկային ճնշումները կրկին մեծանում են

¹⁶² Լույն տեղում, էջ 96:

¹⁶³ Լույն տեղում, էջ 107:

¹⁶⁴ Չամբո, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանագուցիչ, հայկի եւ պարսկականոյ բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Արժոյս եւ իւրոյ շքանայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Մլաճեռն ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսն Երևանցոյ, Վարդաշապատ, 1873, էջ 226:

¹⁶⁵ J. Reineggs and M. Bieberstein, op. cit., p. 109.

¹⁶⁶ АВПРИ, 1763 г., ф. Скошения России с Персией, оп. 77/1, л. л. 45.

ոչ մահմեդականների նկատմամբ: Այսպես, Դերբենդի խանության Ուլուսի մահալի Թոփրաքլալե բնակավայրը հիշվում է որպես կռապաշտների կրակապաշտ գաբրերի¹⁶⁷ քաղաք: Ալ. Սուվորովի խոսքերով 1780-ական թվականների սկզբին քաղաքի եւ նրա բնակիչների իրանալեզու գաբրերի մասին լոկ ավերակներն էին հիշեցնում, քանի որ բնակվողներ արդեն չկային¹⁶⁸: Տարածքը պատկանում էր Ֆաթի Ալի խանին, եւ ենթադրելի է, որ քաղաքի ու գաբրերի ճակատագրի հարցում վերջինս բացասական դերակատարում էր ունեցել:

Նման ճակատագրի էին արժանացել նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասի մյուս հնաբնակները կրակապաշտ հնդիկները: Քերիմ խանի ժամանակ Բաքվի խանությունում ապրող կրակապաշտ հնդիկները խանին պարբերաբար հարկեր էին վճարում եւ արտակարգ այլ միջադեպերի առիթով զրամական վճարներ կատարում: Սակայն Իրանի տերության վերջի մահվանից հետո (1779 թ.) իրավիճակը փոխվում է հոգուտ խաների անսահմանափակ իշխանության, որը սահուն կերպով կամայականության էր վերածում¹⁶⁹:

Ընդհանրացնելով աղյուրագիտական նյութը՝ կարող ենք փաստել, որ ի տարբերություն իրանական որոշ գահակալների (Ագաղ խան, Քերիմ խան Ջենդ) Արեւելյան Այսրկովկասի իերնիշխան խաները այլադավանների՝ հայերի, հրեաների եւ հնդիկների նկատմամբ, կրոնական հանդուրժողականություն զրեքն չէին ցուցաբերում:

Այսպիսով, ՃԸ դարի երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի ժողովրդագրությունը վառ արտահայտված բազմէթնիկ պատկեր ուներ: Եվվոր քոչվոր բնակչության կողքին շարունա-

¹⁶⁷ Գաբրերի մասին տե՛ս П. Зубов, Картина кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель, в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. IV, СПб., 1835, с. 80-83. Նմմ. С. Гмелин, указ. соч., с. 66-67; С. Броневский, указ. соч., с. 407-410.

¹⁶⁸ СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 23.

¹⁶⁹ А. Серебров, указ. соч., с. 178-179.

կում էին իրենց կեցությանը պահպանել Քուն Աղուանքի հին բնակիչները ուղիները, լեզգիները, ինչպես նաև հայերը, հրեաները, իրանական ժողովուրդները և այլք: Ավելին, ժՀ դարի երկրորդ կեսին ռուսական տպագիր սկզբնաղբյուրներում ու պաշտոնական գրագրություններում հանդիպող «թաթարներ» և «պարսիկներ» էթնիկական անվանումների նույնացումը ժամանակակից «աղբբեջանցիներ» բնկալման հետ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

ԺՀ դարի երկրորդ կեսին տարածաշրջանում ծայր առած քառսի հետևանքով ակոսիվանում են բնակչության տեղաշարժերը: Հակոբ Շամախեցի Հայոց կաթողիկոսը եշում է, որ Սեֆյան պետության անկումից հետո շուրջ 40 տարի «թագաւորութիւն կարմրագլխաց» չէր հանդարտվում¹⁷⁰: Ապակայունացած վիճակը Թավրիզի շրջակա գյուղերից և այլ վայրերից 1753 թվականին մի խումբ հայերի ստիպում է ընտանիքներով մեկնել էնզելի այնուհետև Ասորխյան տեղափոխվելու և այնտեղ հիմնավորվելու նպատակով¹⁷¹:

Այսրկովկասում բնակչության (հատկապես՝ հայերի) տեղաշարժերն այնքան էին սաստկացել, որ տեղերում որոշ հոգևորականներ չէին կարողանում ճիշտ կազմակերպել հոգևոր տուրքերի հավաքագրումը: Հարցը կարգավորելու նպատակով միջամտում է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը կարգադրելով, որ ժողովուրդը, որ վիճակում որ հաստատված է, այնուհղ էլ վճարի եկեղեցուն հասանելիք տուրքը¹⁷²:

Տարածաշրջանի էթնո-քաղաքական պատկերի փոփոխման գործում չտիպազանց քաջասական էր Աղա Մուհամմադ խանի (1742-1797 թթ.) 1795 թ. արշավանքի ազդեցությունը: Պրան հետևած սարսափելի սուլի մասին Հովսեփ Արղուրյանը 1796 թ.

¹⁷⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (հետալսում՝ ՄՄ), հր. 2911, էջ 102բ: Հմմ. J. Perry, *The Zand Dynasty*, - *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge, 1991, Vol. VII, p. 96.

¹⁷¹ ՄՄ, Գաթողիկոսական դիվան (հետալսում՝ ՄՄ, ԿԴ), թղթ. 1, վավ. 26, էջ 1-2:

¹⁷² ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վավ. 52, էջ 1:

ցավով գրում էր. «մինչ զի զօրդիս վաճառել եւ զկինս՝ առօրեայ կտորիկ հացի միոյ, եւ որ անտանելին է, սաստկութիւն սովուն եւ զհաւատն սուրբ տայ ուրանալ»¹⁷³: Իսկ Վարդան Օճնեցու վկայութեամբ՝ 1796 թ. սկզբին «եղև սաստիկ սովոյ աշխարհին Աղուանից, Արցախայ, Մինեաց եւ Գանձակայ, քանզի ասպատակ զօրաց Մահմադ շահի այրեալ էին զարմտիս երկրին»: Դրա հետեւանքը մեծ ծավալներով զաղթն էր¹⁷⁴:

Վ. Ջուրովի Կասպիական արշավանքը եւս ողբերգական հետեւանքներ ունեցավ Արեւելյան Այսրկովկասի հայ բնակչության համար: Ռուսական զորքի հանկարծակի նահանջի պատճառով հայերը հայտնվել էին խաների վրեժխնդրության վտանգի առջև: Ուստի Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի, Բարվի խանությունների հայերը սկսեցին զանգվածաբար լքել իրենց բնակավայրերը՝ գաղթելով Աստրախան եւ Հյուսիսային Կովկաս¹⁷⁵: Միայն Դերբենդից եւ Մուշկուրից դեպի այնտեղ էր գաղթել 610 ընտանիք՝ 5212 մարդ¹⁷⁶: Մեկուսի 1799 թ. ապրիլի 15-ի որոշմամբ՝ Դերբենդից գաղթած հայերին մերձակա պետական հողերից հատկացումներ էին կատարվում¹⁷⁷:

Այսրկովկասում ստեղծված խտնակ իրավիճակի պատճառով շուրջ 5000 ընտանիք՝ Նարաբադից հեռացել էր Շաքի, Շիրվան եւ շրջակա այլ բնակավայրեր¹⁷⁸: Նարաբադից Շամախիի

¹⁷³ ՄՄ, ձեռ. 2951, էջ 121բ:

¹⁷⁴ «Քազումք ի հայոց եւ սակաք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սովխեթ, յԵրևան, ի Կարս եւ յաշխարհն Մարմատացոյ ի Սօզոք եւ Ղալար» (ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 91բ-92ա):

¹⁷⁵ Հր. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002, էջ 108: Տե՛ս նաև Պ. Չորանյան, Հայերի իրավական ու տնտեսական կարգավիճակը Ռուսաստանում XVIII դարի 80-90-ական թթ., - ՊԲԸ, 1998, հի՞ 1-2, էջ 75-94:

¹⁷⁶ Տե՛ս Պ. Չորանյան, Ռուսահայոց գաղթօջախի բնակչության բնակական կազմը (XVIII դարի վերջին քառորդ), - ՊԲԸ, 1998, հի՞ 3, էջ 64:

¹⁷⁷ ПСЗРМ, т. XXV, с. 619.

¹⁷⁸ Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A documentary record. Annotated translation and commentary by George A. Bournoutian, Costa Mesa, 1998, p. 19.

խանություն գաղթած հայերը գգալիորեն ավելացրել էին բնակչության թվաքանակը՝ հասցնելով 25000-ի, որոնց կեսը հայերն էին¹⁹⁹։ Արցախահայերին հաջողվում է Շաքի-Շիրվան պատմական հատվածում հիմնադրել լիարժեք հայկական նոր բնակավայրեր՝ ապահովելով ինքնության շարունակական գոյությունն այդ տարածքներում։

¹⁹⁹ С. Броновский, указ. соч., с. 434.

ԳԼՈՒԽ Գ

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ԸՆԴՈՒՄ-ԻՐԱՆԱ-ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ԺԸ ԴԱՐԻ 50-80-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Այսրկովկասի, մասնավորապես՝ նրա հյուսիս-արևելյան հատվածի քաղաքական պատմության համար ժԸ դարի երրորդ քառորդը բախտորոշ էշանակություն է ունեցել: Լադիք շահի սպանությունից հետո, ըստ ժամանակի մի աղբյուրի, «խոտվեալ Պարսկաստան այր ընդ երբոր ոգորէին իւրաքանչիւրոց աշխարհաց մարզպանք եւ գաւառակայք, ինքնագլոխ միապետէին, որք որջորջէին խան, սուլթան, բէկ, աղայ, ի հայ ազգէ եւ գոտանէին մասնաւոր իշխօոց քալանթար, մէլիք եւ իւզբաշի անուամբ»¹⁰⁰:

Իրանի տերության իշխող վերնախավի միջև ծայր է առնում պայքարը գերագույն իշխանության համար. «նախարարք տրին սուր ի գործ արկեալ կրճատէին գիրեարս, ապա գտեալ իւրաքանչիւր որ ի կոջանէ զմասն քաժնի յաշխարհացն Պարսից ի մարտից պարապէին»¹⁰¹: Իրավիճակն այնքան էր ազակայությունացել, որ ռուսական զործակալ կապիտան Ասլանովը հաղորդում էր, թէ ճանապարհների անապահովության հետևանքով իրեն չէր հաջողվել անցնել Աստրաբադից Ջեղկաստան տանող ճանապարհով¹⁰²:

Այսպես, Իրանում իշխանությունն անցնում է սպանված շահի զարմիկին՝ Ալի Նուլի խանին (1747-1748 թթ.), որը ստանում է «Ադիլ» (Ազդար) անունը: Նրա հրամանով Լադիք շահի ողջ ընտանիքը սրի է քաշվում, փրկվում է միայն Շահոռխ արքայազնը, որին էլ հրամայում է փակել Մեշհեդի հարեաներից մե-

¹⁰⁰ Դիան Հայոց պատմութեան, Գիրք Դ, Նուկաս կաթողիկոս (1780-1800), Հրատարակեց՝ Գիտա քահ. Ազանեանց, Թիֆլիս, 1899, էջ 727; Հմմ. ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 54ա; ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 18, վավ. 195, էջ 16:

¹⁰¹ Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար, - «Կտանկ Հայոց աշխարհի», Գ տարի, թիւ Դ, 1862, Թիֆլիս, էջ 283:

¹⁰² ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 20, էջ 1-2:

կում¹⁰⁰։ Շուտով Ալի Ղուլի շահի դեմ պայքար են սկսում Ֆարսի Ալի խան Ղաջարն ու Նադիր շահի եղբայր Իբրահիմ Միրզան։ Հինգ ամիսների ընթացքում շահին հաջողվում է ճնշել Մազանդարանի տիրակալ Ֆարսի Ալի Ղաջարի դիմադրությունը։ Քեհրանի և Ղազվինի միջև տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում Իբրահիմ Միրզան ջախջախիչ պարտության է մատնում շահին, գերեվարում նրան և զրկում տեսողությունից¹⁰¹, որից հետո թավրիզում հռչակվում է Իրանի շահ (1748-1749 թթ.)։ Մակայն Մեշհեդի ազնվականությունը փորձում է իշխանության բերել թահմասալ Ղուլի խանի թոռ և Նադիր շահի որդի Շահռոյին։ Իբրահիմ շահի գորքն անցնում է Շահռոյի կողմը և նրան մատուցում փախուստի դիմած շահի կտրված գլուխը։ Ղուլյն ճակատագրին է արժանանում նաև Ադիլ շահը, իսկ Շահռոյը Խորասանում հռչակվում է շահ¹⁰²՝ այնտեղ մնալով մինչև 1796 թ.։ Մպահանում իր իշխանությունը հաստատած Քերիմ խան Ջենդը տփույված էր 1750-ական թվականների գրեթե ողջ ընթացքում անողոր պայքար մղել Ազադ խանի աֆղանական հորդանների դեմ։ Մակայն 1757 թ. նրան հաջողվում է ջախջախել Ազադ խանի գորքին։ Իրանին տիրելու համար մզվող պայքարը շարունակվում է Քերիմ խան Ջենդի և Հասան խան Ղաջարի միջև։ Երկարատև պայքարից 1760 թ. հաղթանակած է դուրս գալիս Քերիմ խանը¹⁰³։ Եւ Շիրազում պատանդ է պահում Հասան խանի վեց որդիներից երկրորդին՝ Ադա Մուհամմադ խանին, որին Նադիր շահի հրամանով մառուկ հարակում ներքինի էին դարձրել և հինգերորդ որդուն՝ Ռեզա Ղուլի խանին։

¹⁰⁰ Ch. Fieault, Histoire des révolutions de Perse pendant la durée du dix-huitième siècle de l'ère chrétienne, vol. II, Paris, 1810, p. 309.

¹⁰¹ Ղուլյն տեղում, էջ 335-337։

¹⁰² Ղուլյն տեղում, էջ 340-343։

¹⁰³ Եւ հրաժարվում է շահի տիտղոսից՝ իրեն կոչելով վեքիլ «Քայց ո՛չ կամեցաւ անուանելի թագաւոր, այլ խան միայն և փոխանորդ թագաւորի», - գրում է աղբյուրը (Պաչաուուր Աբեղայի Ջուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից /ԹԸ դար/, Աշխատասիրությանը՝ Բարձր վարդապետի Ադաւեղեանցի, Վաղարշապատ, 1906, էջ 325)։

Քեւ 1760-1770-ական թթ. ավատատիրական կոիվներն Իրանում ժամանակավորապես դադարել էին եւ որոշակի տեսակական կայունություն էր արձանագրվել¹⁸⁷, սակայն միավորված պետություն չստեղծվեց: Ինչպես արևմտյան հետազոտող Ջ. Փերրին է նկատում¹⁸⁸ Իրանի տերության պետական սահմանները 1765-1779 թթ. նախկին Սեֆյան պետության տարածքի ուղիղ կեսն էին կազմում: Արեւելքում հաստատված Կարմելիտների միաբանության նախկուպու Կորնելիուսը 1764 թ. հաղորդում էր, որ Իրանում քառս էր. պարզ չէր, թե որտեղ էր գլուխը, որտեղ պոչը: Նրա խոսքերով սեփական ուժերի փոքրաթվության եւ մեծաթիվ հակառակորդների պատճառով Քերիմ խանին չէր հաջողվում միավորել երկիրը¹⁸⁹:

Քերիմ խան Ջենդի իշխանությունը Կուրդից հյուսիս ընկած տարածքներում ձեռական բնույթ էր կրում՝ պարարտ հող նախապատրաստելով թուրքական ազրեսիայի համար: Պատահական չէր, որ Օսմանյան կայսրությունում Նադիր շահի մահվան լուրը մեծ ցնծություն էր առաջացրել¹⁹⁰: Ակնհայտ էր, որ Օսմանյան կայսրությունը՝ տարածաշրջանում Իրանի «մշտական թշնամին»¹⁹¹ ու մրցակիցը, շտապելու էր օգտվել աշխարհաքաղաքական փոփոխություններից: Եթե նրան հաջողվեր տիրել նախկին իրանական պետության տարածքներին, ապա Ռուսական կայսրության հարավային սահմանների անվտանգությունը լուրջ հարցականի տակ կդրվեր: Ռուսական կողմի մտավախությունների անհիման չէին, քանի որ Իրանը քաղաքական այն ուժն էր, ում հաջողվել էր ԺՁ-ԺԸ դարերի ընթացքում կասեցնել օսմանյան

¹⁸⁷ С. Ахмед, Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир-шаха, – Иран. История и культура в средние века и новое время, Москва, 1980, с. 58.

¹⁸⁸ J. Perry, The Zand dynasty, p. 95.

¹⁸⁹ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries, Vol. 1, London, 1939, p. 663.

¹⁹⁰ Պատմության Օսմանեան պետութեանց, Յօրինեաց Հ. Գալթիկ վ. Ալվազովսքի Մխիթարեանց, հտ. Բ. Վենետիկ, 1841, էջ 426:

¹⁹¹ J. Perry, Karim khan Zand, London, 2006, p. 107.

ագրեսիայի տարածումը Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի, Աֆրանստանի, Հնդկաստանի ուղղությամբ, ինչպես նաև դեպի հարավ՝ Պարսից ծոց¹⁸²:

Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության համար Օսմանյան կայսրությունը պատմականորեն առանձնահատուկ խնդիր էր ներկայացնում: Կասպից ծովի արևմտյան ափերը թե՛ Ռուսական, թե՛ Օսմանյան կայսրությունների համար ունեին ոչ միայն ռազմարադարական, այլև առևտրա-տնտեսական մեծ նշանակություն: Առևտրային այդ ուղին Օսմանյան կայսրությանը թույլ էր տալիս վերահսկել Արևմուտքի եւ Արեւելքի միջև իրականացվող առևտուրը, մասնավորապես՝ մետաքսի հումքի արտահանումը¹⁸³: Շիրվանից ու Գիլանից արտահանվող մետաքսի հումքի աղբյուրի բաժինն արտահանվում էր Օսմանյան կայսրություն, որտեղ այն վերամշակվում էր եւ վաճառվում Հայկազում, Ջմյուտեխյում, սպա տեղափոխվում Լոնդոն, Մարսել եւ Վենետիկ:

Մյուս կողմից, եթե ՏԷ դարի վերջին եւ ՏՇ դարում Իրանի տերությունից Ռուսաստանի տարածքով արտահանվող ապրանքները հիմնականում գնում էին երոսպական երկրներ, ապա ՏՇ դարի երկրորդ կեսին ռուսական զարգացող արդյունաբերությունն ամբողջությամբ կլանում էր ներմուծումը: Նոր զարգացող ռուսական մանածագործական արդյունաբերությունը մետաքսի հումքի եւ էծան ներկանյութերի մեծ պահանջարկ ուներ¹⁸⁴: Օսմանյան կայսրության կողմից Կասպից ծովափնյա տարածքների նվաճումը կնշանակեր նաև ռուս-իրանական առևտրի կենտրոնացում թուրքերի ձեռքում եւ «ճանապարհի դեպի ռուսական ներքին սահմաններ»¹⁸⁵:

¹⁸² Վ. Բալթուրուչան, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Եր., 2011, էջ 342:

¹⁸³ История внешней политики России. XVIII век, Отв. ред. А. Сазаров, Москва, 1998, с. 151.

¹⁸⁴ Տե՛ս և Ս. Любомыров, Очерки по истории русской промышленности. XVII, XVIII и начало XIX века, Москва, 1947.

¹⁸⁵ Архив князя Воронцова. Под ред. П. И. Баргенова, кн. XXV. Бунаги

Ռուս-թուրքական հարաբերությունների լարումը մեծ էր նաև Արևմտի հարցի շուրջ՝ որպես Մեծովյան հիմնախնդրի բաղադրիչ մաս։ Այդ առկայությունը կանցկեր Մ. Կորոնցովը 1762 թ. հուլիսի 6-ին Նկատերինա Բ կայսրուհուն (1762-1796 թթ.) ուղղած գրության մեջ նշում էր, որ Ռուսաստանի հարեանությունը Արևմտի խանության հետ ավելի վտանգավոր է, քան Օսմանյան կայսրությունը։ Ռուսաստանի պետական անվտանգության շահերից էր բխում Արևմտի խանության, որպես անկախ իշխանություն կամ ռուսական կայսրության մաս, «ազատագրումը» թուրքական տիրապետությունից։ Այդ դեպքում Մե. և Ազովի ծովերը, մերձավորարևելյան և հարավային բոլոր տարածքները կհայտնվեին Ռուսաստանի վերահսկողության տակ և կախվածության մեջ առեւտրի ուղղությունը տեղափոխելով դեպի Ռուսական կայսրություն¹⁹⁶։

Այսպիսով, ԺՇ դարի երկրորդ կեսին ռուսական կառավարության կողմից քաղաքականության անկունաբարն էր վերադարձը Պյոտր Ա-ի արևելյան քաղաքականությանը, որը 1750-1770-ական թթ. ետ բովանդակություն էր ստանում այն է՝ Մերձկասպյան տարածքները միևչե Գիլան գեներով գրավելու ծրագրին զուգահեռ չեղորացնել թուրքական վտանգը դիվանագիտական ճանապարհով և Օսմանյան կայսրությանը պահել հեռավոր հեռավորության վրա։

Իրենց հերթին այսրկովկասյան տիրույթները ԺՇ դարի երկրորդ կեսին կանգնած էին իերնիշխանության պահպանման դժվարին խնդրի առջև։ Արպես, 1750-1770-ական թթ. Այսրկովկասը քաղաքականապես միատարր չէր և բաժանված էր ազդեցության գոտիների՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության, Նարբաղի, Եաթիի և Ղուբայի խանությունների միջև։ Առավել ուժեղ և ազդեցիկ քաղաքական միավոր էր Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը։ Դեռևս Նադիր շահը Թեյմուրազին և նրա որդի Չերակլին ճանաչել էր (1744 թ.) համապատասխանաբար Քարթլիի ու Կախեթի կառավարիչներ՝ փաս-

разного содержания, Москва, 1882, с. 300-301.

¹⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 309։

տաքի վրացական այդ հողերի կառավարումը կենտրոնացնելով մեկ ընտանիքի ձեռքում: 1748-1750 թթ. Արևելյան Վրաստանից իրենց կախվածությունն ընդունեցին Երևանի, Նախիջևանի և Գանձակի խաները՝ պարտավորվելով հարկ վճարել¹⁹⁷: 1762 թ. հոր մահվանից հետո Հերակլ Բ-ն միավորել էր երկու թագավորությունները և իրեն հռչակել Քարթլիի և Գախեթի միացյալ թագավորության արքա: Որոշ տեղեկություններով Հերակլի օրոք վրացական գինիված ուժերի ընդհանուր թվաքանակը հասնում էր 12000-ի¹⁹⁸: Իրանի տերության կառավարիչ Քերիմ խան Ջենդը ճանաչելով Հերակլ Բ-ին՝ հաստատել էր նրա իրավունքները Երևանի և Գանձակի խանությունների նկատմամբ¹⁹⁹:

Այսբնովկասում խաների և տիրակալների ուժերի այս հարաբերակցության պահպանումը երկարաժամկետ կտրվածքով նախընտրելի էր թե՛ Ռուսական, թե՛ Օսմանյան կայսրությունների և թե՛ Իրանի տերության համար, որոնց Այսրկովկասը պետք էր թույլ և մասնատված: Հետևաբար պատմագիտության մեջ առկա այն դրույթը, թե ՃՇ դարի երկրորդ կեսին հաստատված քաղաքական իրավիճակում խանությունների անկախության համար իրական վտանգ կար Իրանից և Օսմանյան կայսրությունից²⁰⁰ միակողմանի է: Միանշանակ կարելի է պնդել, որ Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության քաղաքականությունը էւս նվաճողական էր: Պարզապես, եթե առաջին երկու տերությունները կարող էին բացահայտ ուղղակիան միջամտության դիմել, ապա Ռուսաստանը Հյուսիսային Միքսնեծովյան տարածքների հիմնախնդիր ունենալով և չքանկանալով սրել ռուս-թուրք-իրանական հարաբերությունները, դիվանագիտական միջամտության էր դիմում:

¹⁹⁷ История Грузии, т. I, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Под ред. Н. А. Бердзенишвили, Тбилиси, 1962, с. 357-358.

¹⁹⁸ А. Головин, Историческое обозрение Грузии, 1864, с. 175.

¹⁹⁹ История Грузии, с. 363.

²⁰⁰ А. Ивановичи. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ер., 1958, с. XII.

Մյուս կողմից, Արենեյան Այսրկովկասի խանությունները ինքնուրույնություն ստանալուն զուգահեռ, ձեռք էին բերել Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների հետ ինքնուրույն հարաբերություններ կառուցելու հնարավորություն: Անհրաժեշտ էին դիվանագիտական այնպիսի հմտություններ, որոնք թույլ կտային պահպանել խանությունների անկախությունը եւ հոգալ սեփական անվտանգության խնդիրները: Նշված ժամանակամիջոցում այդ խնդիրների ինքնուրույն իրագործումը դարձել էր գրեթե անհնար: Պետք էր ուժեղ եւ հուսալի դաշնակից գտնել: Իրանում միասնական պետության քաջակայության պայմաններում դաշնակիցների ընտրությունը պետք էր կատարել Օսմանյան եւ Ռուսական կայսրությունների միջև:

Խաները մեծ կասկածանքով էին վերաբերվում քարեկամության մասին Ռուսական կայսրության հավաստիացումներին: Այդ տրամաբանության մեջ է պետք դիտարկել նաև Ֆարսի Ալի խանի կողմից 1770-ական թվականների սկզբին տարածաշրջան այցելած ռուսական ակադեմիական արշավախմբի (Ս. Գմեյլինի գլխավորությամբ) ընդունելությունը: Այսպես, երբ Ս. Գմեյլինը Ֆարսի Ալի խանին է հանձնում Աստրախանի նահանգապետի երաշխավորագրի նամակը, ապա կարդալու ընթացքում կայսերական տիտղոսը հիշատակելիս, խանը ոտքի է կանգնում եւ խոնարհվում²⁰⁰: Մյուս կողմից, նա հրաժարվում է արշավախմբին ձիեր տրամադրել, որպեսզի ցամաքով Դերբենդից Բաքու ուղեւորվեն՝ վախենալով, որ այդ կերպ նրանք հնարավորություն կունենան տարածքի մանրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարել: Դերբենդի հայերը, որոնք Ս. Գմեյլինի խոսքերով, մշտապես խանի շրջաօտտում էին գտնվում, հավաստիացնում էին, թե իրենց լրտես են համարում: Ըստ այդմ, «պարսիկները» գտնում էին, որ ինքը ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում այցելել է տարածաշրջան ոչ թե զիտական ուսումնասիրություններ կատարելու, այլ տեղանքը գննելու համար: Ավելին, ճանապարհորդության վերջում Ֆարսի Ալի խանը Ս. Գմեյլինին հայտնում է, որ

²⁰⁰ С. Гмелин, указ. соч., с. 11.

կրա բույսերի հավաքումն ամբողջությամբ կեղծիք է³⁰²՝ ակնարկելով նրա քաղաքական նպատակների մասին:

Արշավախումբը բացահայտ թշնամական վերաբերմունքի է արժանանում Քաբվի խանի կողմից³⁰³: Երբ վերջինս տեղեկանում է, որ Ս. Գմելինը նավթահորեր է այցելել, հարցնում է նրան, թե այդտեղ ք Ռուսաստանում օտարերկրացուն թույլ կտային տեսնել նման բաներ: Իր այցի իրական նպատակները բացատրելու ակադեմիկոսի բոլոր փորձերն անհաջողության են մատնվում: Ս. Գմելինը Քաբվում գտնվելու ողջ ընթացքում իր կացարանի շուրջ մշտապես պտտվող մարդկանց է նկատում, որոնք հետևում էին, թե ինչ են բերում ռուսական նավ եւ ինչ են տանում նավից³⁰⁴: Նմանատիպ խոչընդոտների Ղաղստանում Քարքիի շամխայի կողմից հանդիպել էր նաեւ ակադեմիկոս Յ. Գյուլդենշտեդտի արշավախումբը 1770-ական թվականներին³⁰⁵: Ռուսական բանագնացների նկատմամբ մեծ անվստահություն ուներ Գիլանի Հեղայեթ խանը³⁰⁶:

Այսպիսով, Արեւելյան Այսրկովկասի խաների շրջանում քարմ էր պատմական հիշողությունն այն մասին, կրթ ժՐ դարի սկզբին Պյոտր Ա-ն շտապեց օգտվել Իրանում ծայր ասած խոտվություններից եւ կազմակերպեց Կասպիական արշավանքը: Հետեւաբար, քաղաքական կարճատեսություն կլինէր բացառել իրավիճակի հնարավոր կրկնությունը: Ավելին, այսրկովկասյան տիրակալների, մասնավորապես Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի՝ ռուսական իշխանություններին գրած խնդրագրերը, կայսերական բարձր հովանավորությունն ընդունելու եւ ցարին հավաստարմություն հայտնելու մասին քաղերը եւս պիտի դիտարկել խաների արտաքին քաղաքականության մեջ խուսանավելու համատեքս-

³⁰² Նույն տեղում, էջ 42-44, 109:

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 61-62:

³⁰⁴ С. Гмелин, указ. соч., с. 77.

³⁰⁵ И. Гюльденштедт, указ. соч., с. 116-117.

³⁰⁶ Տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 2, վավ. 20, էջ 16:

տում՝ բացառելով դրանցում ռուսական կողմնորոշման փաստի առկայությունը²⁰⁷:

Իսաների խուսառնակելու քաղաքականության մասին էր վկայում 1805 թ. Շամախիի Մուստաֆա խանի՝ իշխան Պ. Տիցիա-նովին ուղղված գրությունը, ուր նա կշում էր, որ թեև ինքը եւ Իրանի տերության շահը պարսիկներ են, սակայն ինքը «ճառայող մարդ է» եւ սեփական տիրույթները պահպանելու համար «պարտավոր է ճառայել որեւէ ուժեղ տիրակալի»²⁰⁸:

Վերջապես, Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների միջեւ այսրկովկասյան տիրակալների խուսառնակման քաղաքականության փայլուն օրինակ էր Հերակլ Բ արքայի քաղաքականությունը: Այսպես, 1783 թ. հունվարին ռուսական զաղտնի ազբյուրները (իրազեկիչները) հազորդում էին, որ վրաց Հերակլ Բ արքան մի հայի միջոցով անհայտ բովանդակությամբ նամակ էր ուղարկել օսմանյան սուլթանին: Ըստ իրազեկիչների՝ մեծ վեզիրը տեսնելով հայ բանագնացին, զայրանում է, որ վրաց Հերակլ արքան ռուսական արքունիք իշխանների դեսպանություն է ուղարկում, պարսից տիրակալների մոտ իր պաշտոնյաներին, իսկ Օսմանյան կայսրություն մի հայի է ուղարկել, եւ այն էլ կեղծ համաստիացումներով, թե Հերակլ Բ արքան հավատարիմ է սուլթանին, իսկ փոխարենը օգնություն եւ հովանավորություն է փնտրում իրենց թշամիների մոտ²⁰⁹: Հետեւաբար, թե՛ Իրանում, թե՛ Ռուսական եւ, թե՛ Օսմանյան կայսրություններում քաջատեղյակ էին խաների ու տիրակալների երկդիմի քաղաքականության մասին: Այսրկովկասում ազդեցության ռազմաքաղաքական լծակներ չունենալով՝ Իրանի տերությունը, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունները ստիպված էին խաների եւ տիրակալների հետ հարաբերություններ կառուցել առավելապես

²⁰⁷ Ֆարի Ալի խանին կոչելը «Կովկասում ռուսական կողմնորոշման ամենահետադասական» կողմնակիցներից մեկը՝ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը (Н. Магомедов, *указ. соч.*, с. 24).

²⁰⁸ АКАК, т. II, 1868, с. 662.

²⁰⁹ Г. Цимцадзе, *Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791)*, с. 23.

դիվանագիտական մակարդակով: Ոչ պակաս հետաքրքրական էին հայ բանագնացի Հերակլ Բ արքայի քաղաքական քայլերի վերաբերյալ հիմնավորումները: Ըստ նրա «քիչ եզոբ լինելու» հետեանքով Հերակլը ստիպված էր հավատարմություն հայտնել ռուսական գահին, քանի որ Արևելյան Վրաստանը աշխարհագրորեն մտն էր Ռուսաստանին: Վրացական թագավորությանը սպառնացող հաջորդ վտանգը «եախանձոտ պարսից խաների» հետ հարեանությունն էր: Վերջապես, լեզգիների եւ դաղստանյան լեռնականների մշտական հարձակումները վրացական բնակավայրերի վրա ու դրանց թալանը Հերակլ Բ արքային ստիպում են հնազանդություն հայտնել Ռուսական կայսրությանը²⁰⁰:

Այս համատեքստում է պետք դիտարկել նաև Գանձակի խանության դիրքորոշումը Ադա Մուխամմադ խանի արշավանքի ժամանակ: Չսովոր խանը 1803 թ. Դ. Տիգիանովին գրում էր, որ 1796 թ. Գանձակը հանձնել է ռուսական իշխանություններին, որովհետև շահն այդ ժամանակ Խորասանում էր եւ ինքը «ծարկ է համարում հնազանդվել նույնպես ուժեղ միապետի ռուսական փառիշտահին»²⁰¹:

1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում եւ՝ ռուսները, եւ՝ թուրքական կողմը ձգտում էին ստանալ խաների ու տիրակալների եթե ոչ ռազմական, ապա գոնե դիվանագիտական աջակցությունը: Ռուսաստանի իշխանությունները դեռեւս պատերազմի եախաշեմին անհրաժեշտ էին գտնում Արևելյան Այսրկովկասի ազդեցիկ տիրակալի՝ Ֆաթի Ալի խանի քաղաքական աջակցությունը ստանալ: Դեռևս 1765 թ. աշխարհ խանին անձամբ նամակ է գրում Արտաքին գործերի կոլեգիայի նախագահ կոմս Լ. Պանինը: Եւ փորձում էր ռուսական առևտրականների նկատմամբ Ֆաթի Ալիի բարեկեցության մասին հավաստիքներ ստանալ՝ փոխարենը հայտնելով Եկատերինա Բ կայսրուհու բարեհաճությունը նրա նկատմամբ²⁰²: Ռուսական իշխանությունները Ֆաթի Ալի խանի աջակցությունը

²⁰⁰ Լույս տեղում, էջ 23:

²⁰¹ АКАК, т. II, Тифлис, 1868, с. 459.

²⁰² РДО, с. 115.

օգտագործելու էին մյուս խաների, դադատանյան տիրակալների հետ հարաբերությունների կարգավորման ժամանակ, որպեսզի վերահսկեն Օսմանյան կայսրության և խաների հարաբերությունները:

Պատերազմի ողջ ընթացքում Այսրկովկասը դուրս չէր մտնել նաև Օսմանյան կայսրության ուշադրությունից: 1768-1774 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմի օրերին սուլթանը փող և նվերներ է ուղարկում դադատանյան տիրակալներին, Ֆաթի Ալի խանին, խնդրում հանուն հավատի աջակցել թուրքերին և հավանություն է ստանում²¹³:

Թաների նման քաղաքական կենցվածքն առավել քան կանխատեսելի էր, քանի որ Արևելյան Այսրկովկասի խաների համար օրակարգային խնդիր էր սեփական անվտանգության ապահովումը: Վերադարձը իրանական պետական համակարգ սպառնում էր սուկա կարգավիճակի կորստով: Հետևաբար, հեռավոր և նույն կրոնը դավանող Կոստանդնուպոլսի գերագույն իշխանության ճանաչումն առավել նախընտրելի էր դարձել: Այդ պարագայում խանություններին կհաջողվեր պահպանել փաստացի ինքնուրույնությունը: Ավելին, գեներալ Ի. դը Մեդեմին ներկայացրած զեկուցագրում Ղզարի պարես Ի. ֆոն Շտենդերը նշում էր, որ դադատանյան տիրակալները հեարավորության դեպքում կպաշտպանեն թուրքերին՝ բացառությամբ Ֆաթի Ալի խանի, որը կարող էր հավատարիմ լինել Ռուսաստանին՝ ընդգծելով Ղուբայի խանի մյուս տիրակալներից դավանանքով տարբեր (մաշիա) լինելու հանգամանքը²¹⁴: Սակայն աստրախանցի վաճառական Մ. Կելագելը, հղում անելով տեղացի հայերին և պարսիկներին, 1770 թ. նոյեմբերին հյուպատոս Մ. Սուլյակովին հաղորդում էր, որ Ֆաթի Ալի խանը, լեռնականներին սիրաշահելու նպատակով, դարձել էր սուննիադավան²¹⁵:

Այսպիսով, 1760-1770-ական թթ. Արևելյան Այսրկովկասի խաների վարած քաղաքականության վերլուծությունը փաստում

²¹³ АРО, т. IV, с. 83.

²¹⁴ РДО, с. 154.

²¹⁵ АВПРИ, ф. Сношение России с Персией, 1771, л. 150, л. 110б.-12.

է. որ խորհրդային պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցած այն տեսակետը, թէ «մերձկասսյան նահանգներում թուրքերի նկատմամբ համակրանքի բացակայություն» կար²¹⁶ չափազանցված պետք է համարել:

Ռուսական իշխանությունները ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում կովկասյան խաների ու տիրակալների վարքագիծը սրժափ էին գնահատում: 1771 թ. հյուպատոս Գ. Բոգոլյուբովը խաների քաղաքական կեցվածքը բացատրում էր ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակներով եւ հեարաժորության ղեպքում կամ ապագայում ռուսական կողմի վրեժխնդրությամբ ու ներքաղաքական դրդապատճառներով: Վերլուծելով քաղաքական իրավիճակը, հյուպատոսը չէր բացառում, որ Արեւելյան Կրաստան արշավելու նախապատրաստությունների մասին լուրերը, մերքեղ մերթ հայտնվելով ու անհետանալով, կատանկ ունեն հաճոյանալ թուրքական կողմին եւ կասկած ու վտանկ արթնացնելու ռուսական կողմի մոտ: Մեկ այլ տարբերակով՝ Ֆաթի Ալի խանը եւ Դադատանի տիրակալները ցանկանում էին թանկարժեք նվերներ ու հաճոյախոսություններ ստանալ նաեւ Ռուսական կայսրությունից: Ենթադրվում էր նաեւ, որ պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակի ղեպքում խաներն ի ցույց կդնեն այն հանգամանքը, որ իրենք պատերազմի ժամանակ կայսրության հետ ունեցած «բարեկամության եւ հարեւանության» պատճառով նրան «ոչ մի տխրություն չեն պատճառել»: Գ. Բոգոլյուբովը եզրակացնում էր, որ չի կարելի հույս ղնել այդ «թերեւամիտ եւ ուխտադրում ժողորմ վուրդների վրա»: Նա անհրաժեշտ էր համարում սահմանամերձ բոլոր անցակետերի անվտանգությունը ուշադրություն դարձել: Միաժամանակ նախատեսվում էր Դադատան եւ Ֆաթի Ալի խանի տիրույթներ առևտրականների անվան տակ համապատասխան մարդկանց (այսինքն՝ գործակալներ, իրազեկիչներ, լրտեսներ) ուղարկել, որոնք իրենց հետ կտանեին Աստրախանի նահանգապետի նամակները՝ փորձելով համոզել իրաժարվել հակառու-

²¹⁶ О. Маркова, *УКРА. СОР.*, с. 142.

սակն արամադրություններից: Այդ խնդիրների համար ծախսերը նախատեսվում էր կատարել պետական միջոցներից²¹⁷:

Փաստորեն, 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում թեև Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքը գերծ էր ռազմական գործողություններից, այնուհանդերձ, պատերազմի պատիվ մասնակցի վերածվելով, հայտնվել էր տեղեկատվական պատերազմի բովում:

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո միջազգային հարաբերություններում սրվել էր Արեւելյան հարցը, որը օսմանյան պետության տարածքը Ռուսաստանի եւ էրոպական պետությունների միջեւ կովախնձորի էր վերածում²¹⁸: Թուրքական պատմագիտության զեւհատմամբ Քյուչուկ-Վայնարջիի պայմանագիրը (1774 թ.)²¹⁹ Օսմանյան կայսրության համար 1699 թ. Վարլովիցի հաշտության պայմանագրից հետո ամենածանր էր²²⁰: Այդ համաձայնագրով Բարձր Դուռը կարծես թէ ճանաչում էր Ռուսաստանի գերիշխանությունը եւ այդ պարտադրված խաղաղության պահպանումը դատապարտված էր²²¹: Վերջապես, Դրիմի անկախության ամրագրումը պայմանագրով պարարտ հող էր նախապատրաստում Ռուսաստանի համար հետագայում այն նվաճելու խնդրում²²²: Թեեւ այդ պայմանագրով Օսմանյան

²¹⁷ Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, с. 613-614.

²¹⁸ The Cambridge History of Turkey, Vol. III, The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Edited by Surkiya N. Faroqhi, London, Cambridge University Press, 2006, p. 57.

²¹⁹ Սուլի պայմանագրի անրադական բնագիրը տե՛ս Собрание законов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). С введением и примечаниями проф. В. Н. Александренко, Варшава, 1906, с. 1-10. Տե՛ս նաեւ Է. Դրужинина, указ. соч.

²²⁰ Dr. M. A. Yalçınkaya, İslahat Değişim Ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), – Genel Türk Tarihi, cilt 7, Osmantlı, Editörler Hasan Celal Güzel Prof Dr Ali Birinci, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002, p. 94.

²²¹ История царствования государыни императрицы Екатерины Второй. Соч. А. Лефорты, ч. IV, Москва, 1838, с. 3.

²²² Սուլի տեղում, էջ 4.

Դեռևս 1776-1779 թթ. թուրք-իրանական կոնֆլիկտի պահին սուլթան Աբդուլ Համիդ Ա-ն Քերիմ խանի հետ այսրկովկասյան խաների մերձեցումը կանխելու նպատակով վերականգնում է հարաբերությունները կրանց հետ²²⁵։ Բացի այդ, Ախալցխայի Մուլեթան փաշան սուլթանից հանձնարարական էր ստացել հակառուսական կռալիցիա կազմել այսրկովկասյան խաներից և դադստանյան տիրակալներից²²⁶։ Մուլթանը փորձում էր Իրանի տերության հետ հնարավոր ուժգնական բախման ժամանակ բանկարժեք նվերներով ու խոստումներով ստանալ խաների երե ոչ աջակցությունը, ապա գոնե չեզոքությունը։ Իրոք, ինքնիշխան խաները, տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության ամրապնդումից վախենալով, հակվում էին դեպի Օսմանյան կայսրությունը²²⁷։

Իրանում Քերիմ խան Ձենդի մահվանից հետո (1779 թ.) գերագույն իշխանության համար վերստին պայքար էր սկսվել։ Շուտով Քերիմ խանի եղբորորդի Ալի Մուրադ Ձենդիև հաջողվում է առժամանակ (1782-1785 թթ.) միավորել Իրանի տերության տարածքների մեծ մասը։ Բացառություն էին կազմում դաշարների²²⁸ տիրապետության տակ գտնվող հյուսիսային նահանգները և Կասպից ծովի առափնյա շրջանները։

Իրանում Քերիմ խանի մահով պայմանավորված քաղաքական քառուղ նաև Այսրկովկասում էր ապակայունացրել իրադրությունը։ Ուժեղացել էին տարածաշրջանը ազդեցության գոտիների վերաբաժանելու այսրկովկասյան տիրակալների

²²⁵ S. Shaw, Iranian relation with the Ottoman Empire, – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VII, Cambridge, 1991, p. 311.

²²⁶ Из истории русско-грузинских взаимоотношений X-XVIII вв., III. А. Москва, Я. З. Цинцадзе, Тбилиси, 1958, с. 140.

²²⁷ С. Бурнашев, указ. соч., с. 5.

²²⁸ Դաշարների մասին տե՛ս Ի. П. Петрушевский, указ. соч., с. 91; Don Juan of Persia, A Shah Catholic 1560-1604. Transl. and ed. by G. Le Strange, London 1926, p. 46; The Encyclopaedia of Islam, Vol. IV, Leiden, 1997, p. 387; J. Perry. The Zand Dynasty, p. 106-108.

արքան 1782 թ. Պ. Պոսոյովկինին ուղղված նամակում Ֆաթի Ալի խանին անհավատ եւ կեղծավոր էր անվանում, ապա մեղադրում էր բուրքերի հետ կամակազրական կապ հաստատելու համար²³³:

1783 թ. հունվարի 24-ին Պ. Պոսոյովկինին ուղղված գրության մեջ Ֆաթի Ալի խանը դատապարտում էր Հերակլ Բ արքայի դաշնակցային սերտ կապն Իբրահիմ խանի հետ՝ նշելով, որ վերջինս իր մոտ պատսեղ է պահում Գանձակի խանին եւ Ղարաբաղի խանի որդուն՝ ստիպելով հարկ վճարել: Ֆաթի Ալի խանը պատրաստակամություն էր հայտնում հրաժարվել Վրաց թագավորի հետ ունեցած թշնամանքից, եթե կա օգուտություն չտրամադրեր Իբրահիմ խանին: Իր հերքին Հերակլը գրում էր, որ ինքը դաշինք ունի Իբրահիմ խանի հետ անհրաժեշտության դեպքում վերջինիս ռազմական օգուտություն տրամադրելու մասին²³⁴:

Նշենք, որ ինչպես նախորդ տասնամյակներում, այնպես էլ 1780-ական թվականներին ռուսական կողմին չէր հաջողվում Արևելյան Այսրկովկասում եւ Դաղստանում հակաթուրքական կռաւիցիա կազմել տեղի կառավարիչներից: Խաններից Ղարաբաղինն էր ամենից ընդգծված թուրքական դիրքորոշում ունեցողը: ԺԸ դարի 80-ական թվականներին ռուսական դիվանագիտությունն Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզը վերաձեւելու տարբերակ է մշակում, որով նախատեսվում էր նաեւ ստեղծել հայկական թագավորություն: Դեռեւս 1783 թ. ապրիլի 6-ին Գ. Պոսոյովկինը Պ. Պոսոյովկինին տված հրամանագրում նշում էր, որ Իբրահիմ խանին տապալելուց հետո Ղարաբաղը հայկական մարզի մաս էր կազմելու²³⁵: Այդ հանգամանքը գաղտնիք չէր խանի համար, քանի որ Հայոց պետականության վերականգնումը վտանգում էր խանության գոյությունը: Ռուսական բարձրատիճան պաշտոնյաների 1780-ական թվականների առաջին կեսի գրագրության քննությունը փաստում է, որ Հայոց պետականու-

²³³ Межкняжеские политические и торговые связи Восточной Грузии, с. 56.

²³⁴ Տե՛ս ԲԺՕ, с. 175.

²³⁵ Տե՛ս ԱՊՕ, т. IV, с. 239.

քյան վերածնունտի հարցը նպատակ ուներ ուստական ազդեցության տակ պահել վրաց թագավորին և Ղարաբաղի խանին: «Շատ պարզ էր այս բոլորից, որ նկատելիան Հայոց հարցն այնքան եռանդուն կերպով ստաց էր քաշել սոսկ իր շահերի համար, այն է՝ Ղարաբաղի խանության վրա իր քաղաքական տիրապետությունը տարածելու համար», – գրում է Առն²⁹⁶: Ռուսաստանի համար Ղարաբաղի խանությունը մեծ քաղաքական և առևտրա-տնտեսական կարևորություն ուներ: Այն դարպաս էր համարվում ուղի դեպի Իրան, որն Արեւելյան Վրաստանն աշխարհագրորեն մտնեցնում էր Բարձին, իսկ Կուր-Արաքս գետկիցի մոտ գտնվող Ջափաղ բնակավայրը Ղարաբաղյան տարածքներին միացնելու պարագայում Աստրախանից Ջափաղ և Մալխան «ոչինչ չափձեցող» ապրանքները հեարավոր կլիներ փոխանակել մետաքսի և այլ ապրանքների հետ²⁹⁷: Ավիլին, համաձայն ուստական քաղաքական ծրագրերի՝ Գանձակի խանությունը, որին հավակնում էր Իբրահիմ խանը, պետք է քնդրկվեր Քարբլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության կազմում²⁹⁸:

Ղարաբաղի խանը հասկանում էր, որ Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունը, արտաքին ազդեցալիս դիմակայելու առանձին խաների անկարողությունը ուստական զորքերի համար տարածաշրջան ներխուժելու նպատակով պայմաններ էին ստեղծում: Այս ամենը հաշվի առնելով Իբրահիմ խանը գնում է քաղաքական քայլի և խնդրում քնդունել իրեն խանը գնում է քաղաքական քայլի և խնդրում քնդունել իրեն Նորին կայսերական իշխանության հովանու ներքո: Ի պատասխան՝ գններալ-Ֆելդմարշալ Գ. Պոպովկինն արձանագրում էր, որ կայսրուհին իր հպատակներից ակնկալում է միայն հավատարմություն²⁹⁹:

²⁹⁶ Առն, Հայոց պատմություն, – Երկերի ժողովածու, հտ. 9, Եր., 1973, էջ 346:

²⁹⁷ АКАК, т. II, 1868, с. 703.

²⁹⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, л. 331, ч. III, л. 15-16.

²⁹⁹ П. Бузков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 144.

1783 թ. կերված Գեորգիեակի դաշնագրով²⁴⁰ Արեւելյան Վրաստանը հրաժարվում էր ինքնուրույն քաղաքականությունից և ամբողջությամբ հայտնվում ռուսական ազդեցության ոլորտում²⁴¹։ Դաշնագրի ստորագրումը Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության համար շրջադարձային էր, քանի որ անախադեպ չափով ամրապնդում էր նրա ռազմաքաղաքական դիրքերը տարածաշրջանում։ Արեւելյան Այսրկովկասի և Դաղստանի տիրակալների մոտ առաջացած խոնավային տրամադրությունները ստիպում էին նրանց դիմել Ռուսաստանին և քաղաքական հովանավորություն խնդրել²⁴²։ Սակայն ռուսական զորքի (թեև փոքրաթիվ) տեղակայումն Արեւելյան Վրաստանում նաև խախտում էր ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում՝ թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների շրջանում, թե՛ Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների ռազմաքաղաքական շահերի համատեքստում։

Նորհրդային պատմագիտության մեջ կարծիք է արտահայտվել, թե Գեորգիեակի դաշնագրից հետո Ֆաթի Ալի խանի մոտ «անկասկած ուժեղանում է ռուսամետ կողմնորոշումը»²⁴³։ Իրականում ուղիղ հակառակ էր տեղի ունենում։ Այսրկովկաս ռուսական զորքի հնարավոր ներխուժման լուրերը, որոնք պատվում էին նախքան Գեորգիեակի դաշնագրի կնքումը, Ֆաթի Ալի խանի բացասական արձագանքին էին արժանացել²⁴⁴։

Ռուսաստանի դիրքերն Այսրկովկասում ավելի են ամրապնդվում, երբ տեղի է ունենում կայսրության շահերի համար իրականացված «մեծ գործը»²⁴⁵։ Արիմի միացումը (համաձայն

²⁴⁰ Դաշնագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս՝ у ПСЗРИ, т. XXI, с. 1013-1017.

²⁴¹ Տե՛ս Н. Княжнина. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984, с. 49-51.

²⁴² П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 134-135.

²⁴³ О. Маркова, указ. соч., с. 179.

²⁴⁴ Г. Цинцадзе, Материалы к истории русско-грузинских отношений, с. 20.

²⁴⁵ Տե՛ս Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Под ред. А. А. Цагарели.

1784 թ. հունվարի 8-ի կոնվենցիայի): Դրանով ռուսական ռազմա-
նավերի համար ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Օսմանյան
կայսրության մայրաքաղաքի մատույցներ²⁴⁶:

Շուտով ռուսական ռազմաքաղաքական ծրագրերում ավե-
լանում է Այսրկովկասում եւս մեկ բուֆերային պետություն
ստեղծելու տեսլականը: Այսպես, Դերբենդից մինչև Գիլան ըն-
կած տարածքներում ստեղծվելու էր «Աղուանք» (Ալբանիա) ան-
վանումով պետությունը: Արեւմտավրացական իշխանություն-
ներն ու Իմերեթն անցնելու էին Ռուսաստանի հովանավորու-
թյան տակ, իսկ Ախալցխայի շրջանն ու Գանձակի խանությունը՝
Արեւելյան Վրաստանին²⁴⁷: Վերջինիս համար մեծ էր Գանձակի
խանության նշանակությունը, քանի որ նրա տարածքով էին անց-
նում Թիֆլիսից դեպի Իրան եւ Հնդկաստան գնացող առևտրա-
կան ճանապարհները: Գանձակում ծայր առած ցանկացած խառ-
նակություն պարեկային պակասորդ էր առաջացնում Թիֆլի-
սում²⁴⁸: Ավելին, 1780-ական թվականների կեսերին Ստ. Բառնա-
շևը կազմել էր Այսրկովկասի քարտեզը, որտեղ Գանձակի խա-
նությունը ներառված էր Արեւելյան Վրաստանի սահմանների
մեջ: Այդ մասին հայտնի է դառնում շերակլ Բ արքայի՝ Պ. Պոտ-
ոմկինին 1784 թթ. փետրվարի 15-ին գրած նամակից²⁴⁹:

Ռուսական ծրագրերում Աղուանքի սահմանների մասին
հստակ պատկերացում չկար: Մի դեպքում դրանք հասնում էին
Դերբենդից մինչև Գիլան, մյուս դեպքում՝ Դերբենդից Բաքու
ընկած տարածքերն անցնելու էին ռուսական տիրապետության
տակ՝ Աղուանքի քաղաքական սահմանը թողնելով հարավիրա-

СПб., 1901, с. 6.

²⁴⁶ С. Жигарев, Русская политика в Восточном вопросе (ее истории в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), Москва, 1896, с. 225.

²⁴⁷ См. и А. Иоаннидис, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1990, с. 136-139.

²⁴⁸ С. Бурнашев, указ. соч., с. 16.

²⁴⁹ См. и Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии, с. 140.

նական շրջանների տարածքում²⁵⁶։ 1783-1784 թթ. ռուսական այդ նախագիծը տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության պատճառով չի իրականանում։ Հյուսիսային Կովկասում շլյի Մանսուրի ապստամբության հետևանքով ստեղծված անկայուն իրավիճակը, ինչպես նաև Օմար (Ռամա) խանի արշավանքը Վրաստան եւ հարակից շրջաններ, 1785-1786 թթ. Հայկական նախագիծը հեռացնում են ռուսական դիվանագիտության օրակարգից։ Արտահայտվել է անգամ, թերևս չափազանցված մի տեսակետ, թե ԺՇ դարի վերջին հայ ազգային մտավորականության ազատ Հայրենիք ստեղծելու ջանքերը դարձան Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային ձգտումների «կարապի երգը»²⁵⁷։

Ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականության քննությունը փաստում է, որ Հայկական պետության վերածնման գաղափարը քաղաքական խայծ էր եւ միջոց Իբրահիմ խանին թուրքական ազդեցությունից հեռացնելու համար։ Այդ նախագիծը միաված էր Նարաբադի խանին եւ Վրաց Հերակլ արքային ռուսական ազդեցության ոլորտում պահելուն եւ առավել վերահսկելի դարձնելուն։ Իսկ այսպես կոչված Աղուանից թագավորության հիմնումը նպատակ ուներ ապահովել Կուրի աջափնյա կում ռուսական գերիշխանության հաստատման օրինականությունը²⁵⁷։ Ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականության համատեքստում Հայկական եւ Աղուանական պետությունների ստեղծման գաղափարը միաված էր տարածաշրջանում ուժերի հավասարակշռության համակարգի ստեղծմանը եւ իրավիճակը կարգավորելուն՝ ինչպես տարածաշրջանի ներսում (խաների ու կառավարիչների միջեւ), այնպես էլ Երանից դուրս (չեզոքաց-

²⁵⁶ А. Иоанниси, Россия и армянское освободительное движение, с. 137-138.

²⁵⁷ Sh'u A. Ferrari, Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia; Preliminary Remarks to a New Study, - «Iran & the Caucasus», Vol. VIII, № 1, Yerevan, 2004, p. 62.

²⁵⁷ Sh'u B. Туция, Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии. Ер., 2013, с. 157.

եկելով իրանա-օսմանյան քաղաքական ազդեցության ուժեղացումը Կովկասում):

Քաղաքական իրավիճակն Իրանում կրկին սրվում է 1785թ.՝ ակիզք ղնելով զահակալական նոր կոիվներին: Շուտով Ալի Մուրադ խանի եղբայր Ջաֆար խան Ջենդին հաջողվում է հաղթող դուրս գալ այդ կոիվներում (1785-1789 թթ.): «Բայց բազումք ի նախարարաց գլուխ ամբարձեալ՝ ոչ կամեցան հնազանդիլ նեա. եւ առանկ էս Մահմադ խան Մազանդարանայ՝ որդի Հասան խանին», – գրում է Միրայիլ Զամչյանցը²⁵³: Այս Աղա Մուհամմադ խանն Ալի Մուրադ Ջենդի մահվան լուրն առնելով փախուստի էր դիմել Շիրազից ու մտել զահակալական պայքարի մեջ: Իշխանությունը Շիրազում անցնում է Ջաֆար խանի անչափահաս որդուն Լուիֆ Ալի խանին²⁵⁴: Սակայն նա չի կարողանում երկար դիմանալ Շիրազում եւ ստիպված անցնում է Քերման²⁵⁵: ՃՇ դարի 80-ական թվականների երկրորդ կեսին Իրանը շարունակում էր գոյություն ունենալ իբրև Գարսից թագավորություն՝ «առանց թագաւորի. եւ իւրաքանչիւր նախարար իշխէ իւրում զաւասի, գրեթէ ամենեքին լնալ ինքնազլուխ»²⁵⁶, – ինչպես Զամչյանցն է գրում:

Անկայուն էր քաղաքական իրավիճակը նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասում եւ Ղաղստանում: Չկարողանալով լուծարել վրաց-դարաբաղյան դաշինքը՝ Ղուբայի Ֆարսի Ալի խանը հայացքն ուղղել էր դեպի Իրան՝ փորձելով զան բարձրացնել ոմն Աբբաս Միրզայի (իբրև Մեֆյան արքայաւոռոմի ներկայացուցիչ էւ շահ Հուսեյնի ժառանգներից մեկը), բայց հաջողության չի հասնում: 1784 թ. նա մեծաթիվ գորքով շարժվում է Արդեբիլ, Մեշքին եւ այնտեղ կառավարիչներ նշանակում:

²⁵³ Միրայիլ Զամչյանց, *Հայոց պատմութիւն* (սկզբից մինչև 1784 թուականը), հտ. 9, Եր., 1984, էջ 861:

²⁵⁴ E. Pekravan, Agha Mohammad Ghadjar. Essai biographique, Téhéran, 1953, p. 117.

²⁵⁵ Լույս տեղում, էջ 144:

²⁵⁶ Միրայիլ Զամչյանց, *Նշվ. աշխ.*, էջ 861:

Սակայն վրաց-դարաբաղյան զինակցությունը քանդելու մտադրությունից Ղուբայի խանը չէր հրաժարվել: Երբ 1785 թ. Հերակ Բ-ն Իբրահիմ խանի հետ արշավում էր դեպի Գանձակ, Ֆաթի Ալի խանը Վրաց արքային առաջարկում է միասնաբար դուրս գալ Իբրահիմ խանի դեմ: Հաղթանակի դեպքում արցա-խահայությունն անցնելու էր վրացական գերիշխանության տակ, իսկ մահմեդականները Ղուբայի խանի²⁶⁷: Սակայն Հերակը մերժում է այդ առաջարկությունը, հանում իր զորքը պաշարումից եւ օգնության ուղարկում Ղարաբաղ:

Ֆաթի Ալի խանի իշխանության ընդարձակումը դժգոհություն էր առաջացրել նաև Ղաղստանի տիրակալների մոտ: Ղարաղայթաղի ուցմին եւ ավարների խանը ռուսական իշխանությունների աջակցությունը ստանալով, արշավանք էին նախապատրաստում դեպի Ղուբայի խանի տիրույթները: Եշենք, որ Ղարաղայթաղի ուցմին 1786 թ. Պ. Պոտյոմկինին Արեւելյան Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզի վերաձեւման հետաքրքիր տարբերակ էր առաջարկում, տարածաշրջանում խաղաղության հաստատման համար առաջարկվում էր Դերբենդում իշխանությունն «անհապաղ» հանձնել Իմամ Ղուլի խանի թոռանը, Ղուբայում՝ Ֆաթի Ալիին, իսկ Բաքվում՝ Բաքվի խաներին: Մրազրի իրականացման համար ուցմին խնդրում էր 2000-անոց ռուսական զորախումբ ուղարկել²⁶⁸: Փաստորեն, Ղարաղայթաղի տիրակալը ձգտում էր Ռուսաստանի միջամտությամբ Արեւելյան Այսրկովկասում թուլացնել Ֆաթի Ալի խանի քաղաքական ազդեցությունը: Նաև առաջարկվում էր արմատախիլ անել Օսմանյան կայսրության հրահրած շեյխ Մանսուրի շարժումը²⁶⁹: Պ. Պոտյոմկինը Ղարաղայթաղի տիրակալի առաջարկությունն անպատասխան է բողոնում՝ Այսրկովկասում պահպանելով Ֆաթի Ալի խանի

²⁶⁷ См. у В. Мартыросян, Новые документы о политическом положении Закавказья (80-е гг. XVIII в.), - ВРЛ, 1979, № 3, № 92:

²⁶⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 366, ч. II, л. 69-70.

²⁶⁹ Ի դեպ, որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ շեյխ Մանսուրի 6000-անոց զորացրկատում կալին հայեր, չերեզներ, թաթարներ, թուրքեր եւ այլն (СИРИО, т. 47, СПб., 1885, с. 180).

Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության համար շուրջ երեք տասնամյակ կանխատեսելի գերիշխանությունը: Գ. Պոսյոմկինի կոշտ արձագանքը Ֆաթի Ալի խանին ստիպում է գործը ցրել եւ վերադառնալ: Մակայն Կովկասի գեներալ-նահանգապետ Պ. Պոսյոմկինը չցանկանալով ռուսական ազդեցության ուղորտից դուրս թողնել Ֆաթի Ալին, 1786 թ. աշեանը երան նամակում «պատվական խան» եզրույթով էր դիմում²⁰⁰:

Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպան Յ. Բուլցակովը 1785 թ. փետրվարին հաղորդում էր, որ Ղրիմի կորուստը թուրքերից ավելի դժվար էիւ տանում ֆրանսիացիները, որոնք սուլթանին ստիպում էին քարձրացնել այդ հարցը²⁰¹: Պեսպանի փոխանցմամբ (1786 թ. մայիսի 1/12) Բարձր Դուռն Ախալցխայի Մուլեյման փաշային գաղտնի հանձնարարել էր 10000 թուրք զինվոր ուղարկել Կովկաս լեզգիներին ոտքի հանելու համար²⁰²: Աերսայի պայմանագրի կնքումից (1768 թ.) մինչեւ 1787 թ. ռուս-ֆրանսիական հարաբերությունների լարվածություն էր նկատվում: Ֆրանսիայի արևելյան դիվանագիտությունը 1780-ական թվականներին պայմանավորված էր Առանտի առևտրի զարգացմամբ, որին «խոչընդոտում էր» ռուսական առաջխաղացումն Արևելքում²⁰³: 1787 թ. ֆրանս-ռուսական առևտրային պայմանագրի կնքման եւ Ֆրանսիայում հեղափոխական իրադրության առաջացման հետևանքով ֆրանսիական դիվանագիտությունը կորցնում է հետաքրքրությունն արևելյան հարցերի նկատմամբ: Մահմադյն դա չէր խանգարում, որ ֆրանսիական ոսկին շարունակեր իր անդեցիկ գերակատարությունն ունենալ Օսմանյան կայսրության կովկասյան խնդիրների լուծման գործում: Այսպես, շինյա Մանսուրը շուրջ 2000 ֆրանսիական ոսկի էր բաժանել կովկասյան ժողովուրդներին, որոնք Ղուրանի վրա կռ-

²⁰⁰ РГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 366, ч. IV, л. 112.

²⁰¹ СИРИО, т. 47, СПб., 1885, с. 139.

²⁰² СИРИО, т. 27, СПб., 1880, с. 392.

²⁰³ А. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение, с. 139.

վել էին՝ խոստանալով արշավել դեպի օուսական Ղզլար²⁶⁴:

Օուսական առաջխաղացման դեմ մեծակ մնալով՝ Օսմա-կյան կայսրությունը վերադառնում է կովկասյան տիրակալներին սիրաշահելու քաղաքականությանը: Սեյիվ 4 սուլթանի (1789-1807 թթ.) և մեծ վեզիրի անուսից Շարիի, Շամսիի, Ղարաբա-դի, Գաղստանի տիրակալներին մեծամեծ նվերներ ուղարկելով՝ առաջարկվում էր Անապայի գրավման ժամանակ միանալ դեպի Ղզլար կազմակերպվող արշավանքին²⁶⁵: երկրորդ ռուս-թուրքա-կան պատերազմի ընթացքում (1787-1791 թթ.) Այսրկովկասի իս-ների համար նախատեսված ֆանկարժեր նվերներով և մեծ գու-մարով Ֆարհ Ալի իսանի մոտ էր ժամանել Ախալցխայի Սուլեյ-ման փաշայի ներկայացուցիչը: Սուլթանի ֆերմանում նշվում էր, որ ռուսները պատրաստվում են գրավել ողջ «Պարսից թագա-վորությունը»: Ուստի առաջարկվում էր միասին հարձակվել Արեւելյան Վրաստանի վրա և «ռուսներին վտարել կամ կոտո-րել»²⁶⁶, և այդպես՝ «ընդդիմանան վրաց և կործանեն և Երևա-նու տիրեն»²⁶⁷: Միեւջեք պատերազմի նախաշեղթին վրաց արքան Սուլեյման փաշայի հետ չհարձակման մասին պայմանագիր էր կնքել և ռուսական զորքի հետ արշավել Գանձակ: Ճիշտ է, ռու-սական զորքը զնդապետ Սա. Բուռնաշեւի գլխավորությամբ Գանձակից վերադարձել էր, իսկ արշավանքը ձախողվել²⁶⁸:

Հասկանալով, որ Իրանում քաղաքականապես ուժեղացած Աղա Մուհամմադ իսանը կփորձի բորբոքել բշխանները Ֆարհ Ալի

²⁶⁴ Неизданные документы академика Буткова, — «Кавказский сборник», т. XX, Тифлис, 1899, с. 407.

²⁶⁵ Неизданные документы академика Буткова, с. 391. Հմմ. Բ. Магомедов, Общественно-экономический строй Дагестана в XVIII — начале XIX вв., Махачкала, 1957, с. 360; Н. Смирнов, Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв., Москва, 1958, с. 166.

²⁶⁶ В. Мартнероски, Новые документы о политическом положении Закавказья (80-е гг. XVIII в.), с. 95.

²⁶⁷ УУ, д.л. 4496, էջ 136բ-137ա:

²⁶⁸ Давид Багратиски, История Грузии, Текст издад и снабдил вступи- тельной статьей и указателями А. Рогова, Тбилиси, 1971, с. 167.

և Իբրահիմ խաների միջև, Ռուսաստանը աջակցում է, որ Հերակլ Բ-ն և Ֆաթի Ալի իսանը քաղաքական դաշինք կնքեն (1787 թ.): Այն իր քնույթով հարձակողական էր՝ ուղղված տարածաշրջանը ազդեցության գոտիների վերաբաժանելուն, տիրակալների միջև հնարավոր ռազմական բախումները բացառելուն, ինչպես նաև թուրք-իրանական ազդեցության չեզոքացնելուն: Դրանով Ռուսական կայսրությունը վերահաստատում էր ուժերի հավասարակշռությունը թե՛ Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների, թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների միջև: Ռուսաստանն այդ դաշինքը որպես իր ազդեցության ոլորտում պահելու լծակ էր օգտագործելու դեպի Օսմանյան կայսրությունը քաղաքականապես կողմնորոշված Իբրահիմ խանի դեմ²⁶⁹:

Միևնույն ժամանակ 1780-ական թվականների կեսերին Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարին հաջողվում է իրեն ենթարկել Սպանանը և հայացքն ուղղել դեպի Այսրկովկաս: Այդ հանգամանքը Ֆաթի Ալի խանին ստիպում է կայսերական հովանավորություն ստանալու խնդրանքով ռուսական իշխանություններին դիմել²⁷⁰: Ի պատասխան Կովկասի գեներալ-նահանգապետ Պ. Պուտյոմկինը 1786 թ. նշում է, որ Ֆաթի Ալի խանի՝ Ռուսաստանի առջև ունեցած ծանայությունները չեն կարող առանց փոխհատուցման մնալ, և խոսքն ավարտում է հոետորական նոտայով. «Դուք, պատվական խան, փառք փնտրելով, *ուրիշ որտե՞ղ* (ընդգծումը մերն է – Գ. Մ.) կարող եք այն գտնել, եթե ոչ Մեծի հովանու ներքո»²⁷¹: Որպես տեսանելի ապացույց նա մատնացույց էր անում վրացական օրինակը²⁷²: Հասկանալի էր, որ Ֆաթի Ալի խանի քաղաքական դերակատարումը ռուսական կովկասյալ քաղաքականության համար չէր նվազել, քանի որ նրա իշխանությունն էին ճանաչում Դաղստանի, Շիրվանի տիրակալները և Ասրպատականի որոշ խաներ²⁷³:

(1)

²⁶⁹ Зам. В. Дерога, укаж. соч., с. 31.

²⁷⁰ СИРИО, т. 47, СПб., 1885, с. 193.

²⁷¹ РДО, с. 201.

²⁷² Նույն տեղում:

²⁷³ А. Бакиханов, укаж. соч., с. 138.

Քայլ շուտով լարվում են Ղուբայի խանի և Ռուսական կայսրության հարաբերությունները: Գասպից ծովի ափամերձ տարածքներում 1787 թ. ռուսական երկու անտարալին նավերի նավաբեկության հետևանքով ողջ ապրանքը թալանվել էր, իսկ փրկված նավաստիների նկատմամբ բռնություն էր գործադրվել: Պ. Պոտյոմկինը վերջնագրի ձեռով պահանջեց Ֆաթի Ալի խանից «այսուհետև արգելել Բաքվի Միրզա Մուհամմադ խանին նման հանդգնություն գործել, վերադարձնել ափ նետված ապրանքները և ձերբակալված նավաստիներին: «Իսկ եթե դուք այս ամենը չկատարեք, – գրում էր իշխանը, – ապա չեք կարող մեղադրել, որ ես այս քայլերի մասին կեայանեմ կորին պայծառափայլություն Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինին, իսկ թե դրանից ինչպիսի հետեանքներ կարող են լինել՝ դժվար չէ պատկերացնել»²⁷⁴:

Ռուսական հովանավորությունը ստանալու Ֆաթի Ալի խանի «ջանքերը» խաթարվում են 1787 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելու պատճառով: Իսկ 1789 թ. հունվարին Ֆաթի Ալին ու Հերակլ Բ-ն դաշնակցում են Էրբասիմ խանի դեմ: Կողմերը ծրագրում էին, որ զարևանը Ղուբայի խանն անցնելու էր Արաքսը և շարժվելու Իրանի տերության խորքը, իսկ Հերակլը վերահսկելու էր իրավիճակն Այսրկովկասում ու Դաղստանում: Սակայն Ֆաթի Ալի խանի վերահաս մտից խառնում է պլանները. «որով կրկին զորացնալ Էրբասիմ անդրէն արծարծ գիւրն չարութիւն յայլ և այլ սահմանակից տեղիս իշխանութեան իւրոյ»²⁷⁵:

Ամփոփելով Ֆաթի Ալի խանի շուրջ երեք տասնամյակ ձգված քաղաքական գործունեությունը փաստենք, որ ինքն-իշխան տիրակալը Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների նկատմամբ խուսանավելու քաղաքականության միջոցով ջանում էր պահպանել իր գերիշխանությունը տարածաշրջանում: 1780-ական թվականներին նրա քաղաքականության «ռուսական» ուղղությունը միտված էր աստիճանաբար

²⁷⁴ Դ. Ալեքսանդրով, Կ. Ս. Ս. Կ. 125.

²⁷⁵ Դիան Հայոց պատմություն, Գիրք Ա-Բ (1780-1834), Հրատ. Գիտ. քահ. Աղանեսեց, Թիֆլիս, 1893, էջ 14:

անոց «ղաջարական վտանգին» դիմակայելու:

Այսպիսով, 1780-ական թվականների առաջին կեսին հաջողությամբ լուծելով Մերձսևեռովյան, մասնավորապես Արևմտյան հիմնախնդիրը՝ Ռուսական կայսրությունը Այսրկովկասի առավել ազդեցիկ տիրակալների՝ Հերակլ Բ արքայի և Դուրայի Ֆաթի Ալի խանի նկատմամբ հնտորեն կիրառում էր քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը՝ թույլ չտալով միաբնեւո ուժի ի հայտ գալը: Հասնելով Ֆաթի Ալի խանի և Հերակլ Բ-ի միջեւ դաշինքի կնքմանը՝ Ռուսաստանը հասկանում էր, որ նրանց ծավալապաշտական նկրտումները վաղ թե ուշ բախվելու էին միմյանց: Հետևաբար, Ռուսական կայսրությունը ձգձգում էր իր հովանավորությունը ճանաչելու ուղղված Ֆաթի Ալի խանի հետ վարվող բանակցությունները:

Ուշ վերաբերում է Արևելյան Այսրկովկասի մյուս խաների և Ռուսական կայսրության փոխհարաբերություններին, ապա դրանք եւս չի կարելի բարեկամական, առավել եւս «ռուսամետ» անվանել: Այսպես, 1780-ական թվականների երկրորդ կեսին Բաքվի խանի կամադականությունները ռուսական առևտրականների նկատմամբ այնպիսի չափերի էին հասել, որ Միրզա Մուհամմադ խանը բարձր մարսատուրք էր սահմանել անգամ Բաքվի մուտղ անցնող նավերի նկատմամբ²⁷⁶:

Այսպիսով, Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների ռազմաքաղաքական և առևտրա-տնտեսական շահերի համատեքստում Արևելյան Այսրկովկասի ԺՀ դարի երկրորդ կեսի քաղաքական պատմության վերլուծությունը ցույց տվեց, որ խանությունների ինքնիշխանությանը նրանք սպառնում էին հավասարապես: Ի տարբերություն ԺՀ դարի առաջին կեսի, երբ ռուս-թուրք-իրանական հարաբերությունները կարգավորվել էին մի շարք միջպետական պայմանագրերով, 1750-1780-ական թթ. Իրանը, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները «գործում էին» դիվանագիտական չեզոքության քույր տակ՝ բացառելով ռազմական ներխուժումը տարածաշրջան: Այսպես, Ֆրանսը չէր համակերպվում «պատմականորեն իրեն պատկանող» երկ-

²⁷⁶ Г. Цоккадзе, указ. соч., с. 125.

բամասի կորստի եւ այնտեղ հակառակորդ տերութիւնների (Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրութիւնների) ազդեցության ուժեղացման փաստի հետ: Քնն Քերիմ խան Ջեկը ձգտում էր վերահաստատել Իրանի տերութեան «պատմական իրավունքներն» Այսրկովկասի նկատմամբ, սակայն բավարար չափով ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական ներուժ չունենալով փաստացի ճանաչում էր նրանց կիսանկախ կարգադիճակը: Օսմանյան կայսրութիւնը եւս, ի զորու չլինելով միայնակ լուծել այսրկովկասյան հիմնախնդիրը եւ նկատի գտնելով ռուս-իրանական հնարավոր համագործակցությունը (1720-1730-ական թթ. օրինակով) դիմում է այսրկովկասյան խաներին եւ տիրակալներին սիրաշահելու քաղաքականությամբ: //

Ռուսական կայսրութեան այսրկովկասյան քաղաքականութեան համար անհրաժեշտ էին լուծումներ, որոնք բույլ կտային կարգավորել հարաբերությունները թե՛ Օսմանյան կայսրութեան եւ Իրանի տերութեան, թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների հետ: Ըստ այդմ, ԺԸ դարի երկրորդ կեսի ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականությունը կառուցվում էր երկու հարթություններում՝ քաղաքական հարաբերություններ Իրանի տերութեան ու Օսմանյան կայսրութեան հետ Արեւելյան Այսրկովկասի շուրջ եւ նրա ներսում խանությունների ու տիրակալների հետ: Առաջին հարթությունում ռուսական դիվանագիտությունն Իրանի տերութեանը սիրաշահելու նպատակով այսրկովկասյան տարածքները կոչում էր «աղբրեջանական», իսկ «օսմանյան վտանգը» հաշվի առնելով չեզոք վերաբերմունք էր ցուցաբերում խանությունների եւ Արեւելյան Վրաստանի նկատմամբ: Երկրորդ հարթությունը Ռուսաստանի եւ խանությունների հարաբերությունների պատմությունն է ներկայացնում: 1750-ից մինչեւ 1780-ական թվականների առաջին կեսը Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական շահերին անհրաժեշտ էր հավասարակշռված եւ կայուն Այսրկովկաս, քայքայ միմյանց նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված խաներով ու տիրակալներով: Ավելին, որոշ դեպքերում նախատեսվում էր թշնամանց սեյմանել խաների միջեւ նրանց քաղաքականապես բուլացնելու նպատակով: Օրինակ խոսքը վերաբերում է 1780-ական թվականների առաջին կեսում Ղուբա-Ղարաբաղյան հակա-

մարտության ընթացքում ռուսական իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությանը²⁷⁷: 1780-ական թվականներին հաջողությամբ լուծելով Ղրիմի հիմնախնդիրը՝ Ռուսական կայսրությունը Այսրկովկասի ուժեղագույն տիրակալների՝ շերակ Քարքայի եւ Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի նկատմամբ հմտորեն կիրառում էր քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը: Մյուս կողմից, 1750-1780-ական թթ. Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունների եւ Ռուսական կայսրության քաղաքական հարաբերությունների վերլուծությունը ժխտում է խորհրդային պատմագիտության այն դրույթը, թե խաները հակաթուրքական տրամադրություններ ունեին եւ քաղաքականապես կողմնորոշված էին դեպի Ռուսաստանը:

Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունները ինքնուրույնություն ստանալուն զուգահեռ, Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների հետ ինքնուրույն դիվանագիտական հարաբերություններ կառուցելու հնարավորություն էին ձեռք բերել: 1750-1780-ական թթ. նրանք ստիպված էին իրենց անվտանգությունն ու անկախությունը պահպանել դիմելով Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների միջեւ խուսանավելու քաղաքականությանը: Ավելիև, խաներն իրական վախ ունեին, օրինակ Ռուսական կայսրությունից. «իբրև շուն դողան ի յահէն մեր ամենազորամա կայսրուհոյն», – գրում էր Հովսեփ Արղությանը 1785 թ.²⁷⁸:

Այսպիսով, Արեւելյան Այսրկովկասի խաների եւ տիրակալների՝ Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունն անհրաժեշտ է դիտարկել ՃՀ դարի երկրորդ կեսի քաղաքական պատմության համատեքստում, որից ակնհայտ է դառնում, որ այն սեփական անվտանգության եւ ինքնիշխանության պահպանմանը միտված խուսանավելու ռազմավարություն էր:

²⁷⁷ Տե՛ս РТБНА, փ. 52, օմ. 1/194, ք. 350, ց. I, ք. 4-5.

²⁷⁸ ՄՄ, ձեռ. 4496, էջ 137ա:

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԸ ԴԱՐԻ
ՎԵՐՁԻՆ ՏԱՄԼԱՄՅԱԿՈՒՄ

ԺԸ դարի 90-ական թվականներին Ղարաբաղի, Գանձակի, Դերբենդի, Ղուբայի եւ Շաքիի խանությունները, Քարթլիի եւ Կախեթի միացյալ թագավորությունը շարունակում էին մնալ Այսրկովկասի ամենաազդեցիկ քաղաքական միավորները: Բայց Արեւելյան Այսրկովկասում Ֆաթի Ալի խանի մահվանից հետո քաղաքական տեր իրավիճակ էր ստացացել: Ղուբայի խանությունը կարող էր «ազատ հարեւանների» քաղաքական գոնը դառնալ, այդ պատճառով խանի մահվան լուրը շուրջ մեկ ամիս գաղտնի պահվեց²⁷⁹: Այսպես, Ղուբայի խանությունից «անկախացել էր» Շամախին: Շաքիի Մուհամմադ Հասան խանը Ֆաթի Ալիի մահվան լուրն առեւելով՝ հարձակվում է Շամախիի վրա եւ այնտեղից փախում Ֆաթի Ալի խանի որդի Անուսիկին: Շամախիի խան է դառնում Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի մուս ապաստանած Մուհամմադ Մայիլ խանի որդին՝ Ասկեր բեկը²⁸⁰, ապա նրա եղբայր Ղասիմ բեկը: Եռստով Շամախիի Ազասի խանի որդի Մուսաաֆան վարձու լեզգիների օգնությամբ գրավում է Շամախին, իսկ Ղասիմ խանը փախչում է Շաքիի խանություն²⁸¹: Նա խնդրում է Ղուբայի Ենիս Ալի խանին վերականգնել իրեն Շամախիի խանի պաշտոնում: Ղուբայի եւ Շաքիի խաները 1794 թ. պաշարում են Նոր Շամախին, բայց հաջողության հասնել չեն կարողանում²⁸²: Օգտվելով առիթից՝ Շաքիի Մուհամմադ Հասան խանի եղբայր Մելիմ բեկը 1795 թ. գրավում է Շաքիի խանությունը: Մուհամմադ Հասանն Ադա Մուհամմադ խանից ստացած օժանդակ զորքով շտապում է Շաքի, բայց ծանր պարտություն է կրում: Ադա Մուհամմադ խանը, զայրացած այդ պարտությունից, հրամայում է կոտրացնել Շաքիի Մուհամմադ Հասան խանին եւ աք-

²⁷⁹ РГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 516, л. 103.

²⁸⁰ А. Серебряков, указ. соч., с. 188.

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 190-191:

²⁸² А. Бакиханов, указ. соч., с. 141.

սորել Թավրիզ²⁰⁰: Շամախիի խանի օգնությամբ Մուհամմադ Հասանին հաջողվում է Շաքիից վտարել եւ վերակազմել իշխանությունը: Շաքիի եւ Շամախիի խանությունների միջև քաղաքական դաշինքն ամրապնդվում է ամուսնությամբ, բայց քանի որ Մուհամմադ Հասանը կույր էր, Շաքիի խանությունում փաստացի իշխանությունը գտնվում էր նրա փեսա Մուստաֆա խանի ձեռքում²⁰¹:

Ճաթեհ Ալի խանի մահվանից հետո Բաքվի խանը դեռուս որոշ հարկային պարտավորություններ էր կատարում՝ հոգուտ Ղուբայի խանության: Բաքվում Մելիք Մուհամմադից հետո իշխանությունը ժառանգում է որդին՝ Միրզա Մուհամմադը: Որոշ ժամանակ անց վերջինս հրաժարվում է հարկ վճարել Դերբենդի եւ Ղուբայի Ամնադ խանին, որն էլ Բաքվի խան է ճանաչում Մելիք Մուհամմադի հորեղբորը՝ Մուհամմադ Ղուլիին: Միրզա Մուհամմադ խանն ու նրա մայրը աքսորվում են Ղուբա: Որոշ ժամանակ անց Բաքվի խանի մորը հաջողվում է համոզել իր եղբոր որդուն՝ վերակազմելու Միրզա Մուհամմադի իշխանությունը: Ամնադ խանի վաղաժամ մահվան հետեւանքով գործը շարունակում է նրա եղբայր Շեյխ Ալի խանը: Լա Միրզա Մուհամմադ խանի հետ գործով մտնենում է Բաքվի մատույցներին եւ օգնության հասած ռուսական զորքի միջամտությամբ ստիպում Մուհամմադ Ղուլի խանին եկամուտների կեսը տալ Միրզա Մուհամմադին: Մուհամմադ Ղուլի խանի մահվանից հետո իշխանությունը ժառանգաբար անցնում է նրա որդուն՝ Հուսեյն Ղուլի խանին: Վերջինս հրաժարվում է վճարել հասանելիք եկամուտը, իսկ Միրզա Մուհամմադ խանն քեջաւեիրով ապաստանում է Շեյխ Ալի խանի մոտ: Վերջինս կրկին զորքով շարժվում է Բաքու եւ քաղաքի մոտ ճամբար դնում: Այդ ժամանակ Շաքիի Մուհամմադ Հասան խանը Շեյխ Ալի խանից օգնություն է խնդրում Ղազիղումուլխի խանի հարձակմանը դիմակայելու համար: Շեյխ Ալի խանը Միրզա Մուհամմադին 1000 զինվոր թողնելով՝ վերադառ-

²⁰⁰ Ադա Մուհամմադ խանի սպանությունից հետո Մուհամմադ Հասան խանը փախչում է Շամախիի Մուստաֆա խանի մոտ:

²⁰¹ A. Семенов, *Указ. соч.*, с. 192, 195.

նում է: Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ Շուսեյն Ղուլի խանը հանկարծակի հարձակվում է Միրզա Մուհամմադի վրա, գերեվարում նրան և ընտանիքով տանում Բաքու²⁶⁵: Այսպիսով, Արևելյան Այսրկովկասում Ֆաթի Ալի խանի մահվանը հաջորդած անկայուն իրավիճակը փաստում էր, թե որքան թույլ էր Ղուրայի խանության շուրջ ձեւավորված քաղաքական միավորումը:

Լշված ժամանակաշրջանում Ջեղերի արքայատոհմի իշխանությունն Իրանում թուլացել էր, և այդ իրավիճակում Դերբենդի ու Ղուրայի եղբրնձա խան Ահմադը շտապում էր «բարեկամական նամակագրություն» հաստատել Կուրանի և Կովկասի կորպուսների գլխավոր երամանատար Պ. Քերեյիի հետ: Ռուսական զանին հավատարմություն հայտնելով՝ նա խոստանում էր հովանավորել ռուս վաճառականությունը²⁶⁶: Ավելին, Ահմադ խանը ռուսական երամանատարությանն է փոխանցում կովկասյան տիրակալներին հասցեագրված Մելիմ Գ սուլթանի 1790 թ. Լամահենբը թուրքական հովանավորությունը ճանաչելու առաջարկով²⁶⁷: Ղուրայի խանի այս «ռուսամետությունը» պայմանավորված էր նախ և առաջ արտաքին վտանգով՝ Այսրկովկասում և նրա շուրջ ձեւավորված անկայուն ռազմաքաղաքական իրավիճակով: Ղուրայի խանությունը Արևելյան Այսրկովկասը էրեք տասնամյակ գրեթե միանձնյա քաղաքական ազդեցության տակ պահելով՝ այժմ երբ իրավիճակում էր հայտնվել, և Ահմադ խանը, որպես իր հեռախոս հոր քաղաքական ուղեգծի շարունակող, փորձում էր ռուսական իշխանությունների աջակցությամբ վերականգնել խանության հզորությունը: Լորընձա այդ խանին իր

²⁶⁵ А. Сербров, указ. соч., с. 189-190. Հմմ. Ալարազիր Մուրք Մսեփանեսի վանաց Սալիանի և մյուս վանորդից և ուխտատեղևաց, եւս և քաղաքացի և փոխորդից որք ի Շամախայ թեմի, Գրեց Մետրովք արքեպիսկոպոս Մմբատեանց, Տփլիսի, 1896, էջ 472-482:

²⁶⁶ РДО, с. 212-213.

²⁶⁷ Е. Козубовскн, указ. соч., с. 106. Թե՛ շամխալլ, թե՛ Դերբենդի խանը բանազնացների միջոցով ռուսական իշխանություններին գրավոր «բացատրություններ են տալիս» կատարվածի մասին (տե՛ս Ненздатные документы академикв Буткова, с. 390-392):

շերիավորանքներն ու բարեմաղթանքներն էր ուղարկում նաև Ախալցխայի Մուլեյման փաշան: Առաջարկելով մասնակցել Քատալ փաշայի գեպի Ղզլար կատարվող արշավանքին՝ վերջինս հույս էր հայտնում, որ խանը հավատարիմ կմնա իր հոր քաղաքականությանը: Ֆարսի Ալի խանն իրոք բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում օսմանյան իշխանությունների հետ և «ջանասիրաբար *նման* (ընդգծումը մերն է - Գ. Մ.) ծառայություններ մատուցում թուրքական արքունիքին»²⁸⁶:

Ռուսական կայսրությունը՝ չցանկանալով իր ազդեցությունից դուրս թողնել Ղուբայի խանությունը, «առանձնահատուկ» գոյուշավորություն էր ցուցաբերում նրա նկատմամբ: Այսպես, վերահսկողություն էր սահմանված Ղզլարի մաքսակետով Այսրկովկաս կամ Դաղստան տեղափոխվող ապրանքների, մասնավորապես երկաթի նկատմամբ: Մակայն ստեղծված քաղաքական իրադրությունը հաշվի առնելով Աստրախանի նահանգապետը 1790 թ. հոկտեմբերի 28-ին հանձնարարում է Ամառ խանի նկատմամբ «առանձնահատուկ հարգանք» ցուցաբերել և թույլատրել Ղզլարի մաքսակետով 500 վուֆ երկաթի տեղափոխումը²⁸⁷:

Ուշապես վերը նշվեց, 1791 թ. մարտին Ամառ խանը մահանում է, իսկ իշխանությունն անցնում է նրա 13-ամյա եղբոր Շեյխ Ալի խանին: Վերջինս իր բանազևացին Գեորգիեսկ է ուղարկում և հավատարմություն հայտնում ռուսական զանին բացասական վերաբերմունք ցուցաբերելով Աղա Մուհամմադ խանի նկատմամբ: Շեյխ Ալի խանը հաղորդում էր, որ թուրքերն իր օգնությունն են «խնդրել» և շարունակում են «խնդրել», սակայն ինքը չի պատրաստվում Ռուսական կայսրությունից բացի որեէ մեկին ծառայել²⁸⁸: Թանակցությունները դադարում են բանազևացի վերահամ մանվան պատճառով, իսկ Շեյխ Ալի խանը չէր շտապում նոր պատվիրակություն ուղարկել: Պատճառն այն էր, որ Աղա Մուհամմադ խանը 1791 թ. բռնակ էր դրել Մուշ-

²⁸⁶ Неподанные документы академика Буткова, с. 392-393.

²⁸⁷ РДО, с. 218.

²⁸⁸ Լույն տեղում, էջ 223:

կիանքար կոչվող վայրում. «եւ կոչելն առ ինքն զիշխօղսն երկրացս. յորոց շառքն գեացին, եւ մերն եւ այլք հեռաւորք զընծայս յղեցին, եւ հայաստանութիւն ցուցին, բայց ի Շուշույ Իբրահիմ խանէն», – գրում է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը²⁹⁵: Հրավիրը մերժում են եւսեւ Շամախիի, Թալիշի, Շաքիի ու Գանձակի խաները բավարարվելով միայն եվերներ ուղարկելով²⁹⁶: Ղուկաս Կարնեցու բնորոշմամբ իշխող խաները «ի սոցանէ մօտակայքն գեացին առ ես, ի հիս անորքն մարտ եւ ընծայս յրկեցին, հպատակութիւն ցուցանելով»²⁹⁷:

Հայտնի է, որ Շիրազի քալանթարը դավաճանում է Քերիմ խան Ձենդի ազգական Լուսֆ Ալի խանին եւ քաղաքը 1791 թ. եանձնում Աղա Մուհամմադ խանին²⁹⁸: Լուսֆ Ալի խանը մեծ զորաբանակով շարժվում է Քերման եւ մի քանի ամիս իշխում այնտեղ²⁹⁹: Լուրն առնելով Աղա Մուհամմադ խանը շտապում է ընդատաջ իր զորաիրամանատարներին թողնելով Ատրպատականում³⁰⁰ եւ «ուստիկան» կարգելով «ի Դարեժ ի վերս Հայաստանի գՄուլեյման խան»³⁰¹: Եսիի նկրտումներն Աբսկով-

²⁹⁵ Դիան Հայոց պատմութեան, Գիրք Թ. Հովսէփ կաթողիկոս Արղութեան (1778-1800), Հրատ. Գիտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1911, էջ 136: «Լայ, – վկայում էր Վարդան Օձնեցին, – նոյնպէս կոչեաց զի Իբրահիմ խանն Ղարաբաղայ, բայց ես դաշնակից եղեալ ըստ ձերակլ արքային Վրաց ու Մուստաֆայ խանին Թալիշայ, ոչ գնաց» (ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 75բ):

²⁹⁶ ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 368բ:

²⁹⁷ ՄՄ, ԿՆ, քոթ. 6, վավ. 166: Հմմ. Դիան Հայոց պատմութեան, Գիրք ԱԲ (1780-1834), Հրատ. Գիտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1893, էջ 25: Տե՛ս եւսեւ Ք. Վուստիկան, Իրանի տերութեան պալատական պատմագիր Մարավիլի Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թվականի դարաբարդյան արշավանքի մասին, – ՄՄԱԵՇ, հտ. XXVII, եր., 2011, էջ 339:

²⁹⁸ E. Pakravan, op. cit., p. 131-132.

²⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 144:

³⁰⁰ Նիսֆեր ազգային պատմութեան համար, Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Շերմազանեանի, Ռօստով («Իտի վերայ»), 1890, էջ 14:

³⁰¹ ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 76ա:

կասի նկատմամբ այսքանով չեն սահմանափակվում, եւ եւ «ժամադիր եղեալ զալ ի զարեան ի վերա Իրրահիմ խանին եւ Հերակլ արքային վերա»²⁹⁸:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ առկա էր այն տեսակետը, թէ 1787-1791 թթ. ռուս թուրքական պատերազմի ժամանակ ռուսական կառավարող շրջանակների ուշադրությունից դուրս էր մնացել «ղաջարական վտանգը»²⁹⁹: Դա մասամբ է համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Արեւելյան Այսրկովկասի նկատմամբ վարվող քաղաքական ուղեգիծը շարունակվում էր մնալ որպէս արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Եկատերինա Բ կայսրուհին 1791 թ. Գ. Պոտյոմկինին գրած նամակում ցավով էր եշում, որ Ամերիկայից ու Սիբիրից լուրերն ավելի շուտ են մայրաքաղաք հասնում, քան Կովկասից³⁰⁰: Ռուսական դիվանագիտության կարկառուն ներկայացուցիչ Գ. Պոտյոմկինի կովկասյան հարցերով ավելի շատ, քան ռուսական արտաքին քաղաքականության երոսական ուղղությանը հետաքրքրված լինելու մասին էր եշում նրա ժամանակակից բրիտանացի դիվանագետ Հարրիսը³⁰¹:

1787-1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հստիքական ավարտից հետո Կովկասում Ռուսական կայսրության շահերին սպառնացող թուրքական վտանգը գործնականում վերացավ: Եշենք, որ պատերազմի ընթացքում ռուսական հրամանատարությունը տեղեկություններ ուներ կովկասյան ժողովուրդների՝ թուրքերին աջակցելու մասին³⁰²: Ռուսաստանի քաղաքականությունն Այսկովկասի նկատմամբ արտահայտված էր Եկատերինա

²⁹⁸ Լույս տեղում: Հմմ. ՄՄ, ձև. 4501, էջ 368բ:

²⁹⁹ О. Маркова, указ. соч., с. 286.

³⁰⁰ Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка, — «Русская старина», т. XVII, СПб., 1876, декабрь, с. 646.

³⁰¹ Исторический очерк закавказских войн от их начала до присоединения Грузии, Под ред. В. Потто, Тифлис, 1899, с. 155.

³⁰² Журнал кампании по Кавказской линии, покойного генерала от инфантерии и кавалера И. И. Германа, 1790 года от 22 сентября по 30-е число, — «Отечественные записки», ч. XXIV, СПб., 1825, с. 353.

Բ կայսրուհու 1792-1793 թթ. հրամանագրերում, որտեղ հիմնական շեշտը դրվում էր տեղի խաներին և առաջնորդներին ռուսական ազդեցության դորսում պահելու վրա՝ նրանց շահագրգռելով առևտրային արտոնություններով ու այլ «օգուտներով»³⁰²: Այսինքն՝ Ռուսական կայսրությունը բացառում էր ուժի կիրառումը խանությունների և իշխանությունների նկատմամբ: Ավելին, գններալ Բ. Գուրովիչին հասցեագրված 1793 թ. ապրիլի 19-ի կայսերական հրամանագրով նախատեսվում էր օգտվել Իրանի տերության քաղաքական անկայունությունից և Կասպից ծովի ափամերձ ժողովուրդներին հովանավորության տակ անել («առանց երկնտանքի»): Թուրքական գործունը հաշվի առնելով հանձնարարվում էր խուսափել ծովից նարավարեմուտք ապրող ժողովուրդներին ռուսական հովանավորության տակ ընդունելուց: Նախատեսվում էր գրավել Կասպից ծովի՝ Բարվից քիչ հեռու գտնվող և «պարսկական խաներից» ոչ մեկին չպատկանող կղզիներից մեկը և այն ռուսական ռազմական ու առևտրական նավերի կայանատեղի դարձնել³⁰³: Այսպիսով, Ռուսաստանը 1790-ական թվականների սկզբին ծրագրում էր Արեւելյան Այսրկովկասի միացումը կայսրությանը խաղաղ ճանապարհով՝ պահպանելով Օսմանյան կայսրության զսպման քաղաքականության դրույթները:

Այսրկովկասի խանությունները կարելիք տեղ էին գրավում նաև Աղա Մուհամմադ խանի ռազմաքաղաքական ծրագրերում: Այսպես, Աղա Մուհամմադն իր կովկասյան քաղաքականության մեջ հենտեում էր ինչպես Ռուսական պետության, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության քաղաքական ուղենիշին: Նրա մտախորհրդակցության ժամանակ (1793. թ.) որոշվում է շխզել «ինն կապերը» Ռուսաստանի հետ³⁰⁴: Բ. Գուրովիչը հուսադրող հաղորդագրություն է ուղարկում Եկատերինա Բ-ին այն մասին, որ Աղա Մուհամմադ խանը էնգելիում գտնվող ռուսական վաճառա-

³⁰² П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 286-287.

³⁰³ РДО, с. 225-226.

³⁰⁴ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 329.

կանների նկատմամբ դժվարություններ չի ստեղծում³⁰⁶։ Իրականում, Աղա Մուհամմադ խանը սպասողական դրության մեջ էր ռուսական աջակցությունը ստանալու և իր դիրքերն Իրանում ամրապնդելու համար։ Միաժամանակ, նա նամակագրության մեջ էր թուրքական իշխանությունների հետ, որոնք պատրաստ էին իրեն շահ ճանաչել, եթե կարողանար վերագրվել Արեւելյան Վրաստանը³⁰⁷։ Ընդ ամեն, 1792 թ. հունվարի 12-ին Ռուսաստանի Պետական խորհուրդը քննության է առնում Գիլանի Մուրթուզա Ղուլի խանի օգնության մասին խնդրանքը՝ ի հակակշիռ Իրանում օրկցոր ուժեղացող Աղա Մուհամմադ խանի³⁰⁸։ Գիլանի, Աստրաբադի և Մազանդարանի Մուրթուզա Ղուլի խանը պատրաստ էր Ռուսաստանի տրամադրության տակ դնել որոշ նահանգներ և Էնզելիի թերակղզին՝ նավահանգստային քաղաքով, ռուսական վաճառականությանը ընդմիջւ ազատել հարկերից և այլն։ Նա հույս ուներ ստանալ Կասպից ծովի ռուսական նավատորմի ռազմական օգնությունը և 300 զինվոր՝ Աղա Մուհամմադ խանի դեմ պայքարելու համար³⁰⁹։ Բայց Ռուսաստանը «դանդաղ կասություն» էր դրսևորում, ինչը պայմանավորված էր Մուրթուզա Ղուլի խանի հետ հարաբերությունները չիչացնելու ցանկությանը և քաղաքական մի հաշվարկով՝ անիրաժեշտության դեպքում նրան հակադրել Աղա Մուհամմադ Ղաջարին³¹⁰։

³⁰⁶ Материалы для истории Северного Кавказа 1781-1792 гг. — «Кавказский сборник», т. XVIII, Тифлис, 1897, с. 417.

³⁰⁷ М. И. Кутузов, Документы. Под ред. Л. Бескровного, т. I, Москва, 1950, с. 247.

³⁰⁸ Մրա մաիին տն ու Ե. Pakravan, op. cit.: Жизнеописание Ага-Магомед-Хана Каджара, основателя династии царствующей в Персии династии, с кратким обзором последовавших по его смерти главнейших происшествий, СПб., 1835. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադին կոչւում էին «Աղա-Մամառ-Շահ, Արքինի-Շահ և Չեղք-Շահ» (Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 123):

³⁰⁹ АГС, т. I, ч. II, СПб., 1869, с. 790.

³¹⁰ Տե՛ս Պ. Չորանյան, Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմությունից, — ՊՐՀ, 1991, № 2:

1793 թ. ամռանը Մուլեյման խանը մեծ գորաբանակով ժամանում է Թավրիզ՝ ստանալու համար տեղի խաների հնազանդությունը: Լա Ղարաբաղի խանին խալաթ ու սուր է ուղարկում, և նրանց միջև «ձեռական սիրալիր հարաբերություններ են հաստատվում»³¹¹: Մուլեյման խանի ժամանելուց հետո Սաղեղ խան Շաղաղին, Լասիբ խան Շահսեւանը, Լախիջեւանի Քյալբալի խանը, Երեւանի Մուհամմադ խանը, Գանձակի Ջավադ խանը, Մարաղայի Ահմադ խանը, Բայազետի կառավարիչը, «զալով Մուլեյման խանի մոտ, ծառայության են անցնում»³¹²:

Այսրկովկասում ստեղծված իրավիճակից անհանգստացած՝ Ռուսաստանի Պետական խորհրդում 1793 թ. քննարկվում էր Բազմի ու Դերբենդի խանությունների՝ ռուսական հովանավորության տակ անցնելու հարցը³¹³: Դերբենդի և Ղուրայի Շեյխ Ալի խանը Այսրկովկասում իրանական ուժերի աշխուժացումից վախենալով՝ շտապում է ճանաչել ռուսական իշխանությունը: Նրա ներկայացուցիչ Միրզա Հասանը խանի անունից Գեորգիենակում հավաստարմության երդում է տալիս (1793 թ.)³¹⁴: Սակայն երբ Ի. Գուղովիչը պահանջում է (հոկտեմբերի 9-ին), որ Շեյխ Ալի խանն անձամբ ստորագրի հավաստարմության մասին փաստաթուղթը՝ խանը հրաժարվում է³¹⁵: Շեյխ Ալի խանի պահվածքը քաղաքական դրդապատճառներ ուներ, քանի որ Մուլեյման խանն արդեն հեռացել էր Այսրկովկասից, իսկ վտանգը՝ չեզոքացվել: Խանը սահմանափակվում է միայն Ղուրանը համբուրելով ու հավաստարմության կամակ ուղարկելով: Այնուամենայնիվ, 1794 թ. փետրվարի 20-ին Պետական խորհրդում որոշվում է բավարարել խանի պահանջը և հովանավորության գործ-

³¹¹ Միրզա Յուսուֆ Աբրահամով, ճշմարտացի պատմություն, Քարզմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ք. Կասիկյանի, Եր., 2000, էջ 67:

³¹² Լույս տեղում, էջ 340:

³¹³ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս ԲԾՕ, Ե. 225-226:

³¹⁴ АГС, т. 1, ч. II, СПб., 1869, с. 796:

³¹⁵ П. Буцаев, Материалы для новой истории Кавказа, с. 294:

ընթացը կազմակերպելու նպատակով Մանկա Պետերբուրգ է մեկնում խանի ներկայացուցիչը³⁰⁶:

Հավատարիմ լինելով խուսանավելու հայեցակարգին՝ Շիրվանի Մուստաֆա խանը, Նարաբադի Իբրահիմ խանը, Թարքիի շամխալը, Օմար խանը եւ դադստանյան այլ տիրակալներ Շեյխ Ալի խանի պատվիրակի միջոցով 1794 թ. հպատակության փաստաթուղթ են ուղակվում Մելիմ Գ սուլթանին: Նրանք պատրաստ էին 1795 թ. սկզբին 200 հազարանոց զորքով գրավել Թերեք եւ Կուրան գետերի շրջակայքում գտնվող քաղաքներն ու շարժվել Դրիմ: Խաները փաստում էին, որ հանուն կրոնի իրենք անգամ դրամի դիմաց թույլ չեն տվել ռուսական զորքին իրենց տարածքներով Ասիայի խորքերն անցնել³⁰⁷: Թեև Մելիմ Գ-ն խոստանում էր նրանց աջակցել, իրականում ժամանակ էր շահում, իսկ կովկասյան տիրակալների բանազեացը ռուսներին որոշակի գումար ստանալով մեկնում է Գեորգիեական:

Այսպիսով, պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող այն տեսակետը, թե Զաթի Ալի խանի ավանդական «ռուսամետ» քաղաքականությունը շարունակվում էր նրա հետևորդների օրոք³⁰⁸, դաքականությունը շարունակվում էր նրա հետևորդների օրոք³⁰⁹, այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը: Զաթի Ալի խանի մահվանից հետո Կուրայի խանության քաղաքական դիրքերը խարխվել էին՝ խոցելի դառնալով թե՛ այսրկովկասյան, թե՛ դադստանյան տիրակալների համար: Պատահական չէր, որ Զաթի Ալի խանի ենթակայության տակ գտնվող ժողովուրդները, ինչպես նաև Ղազստանի, Գիրքեղի, Նարադայբադի, Կուրայի, Բարվի, Շիրվանի, Շարքի, Գանձակի, Թալիշի եւ Մուղանի հարթավայրի, անգամ՝ Գիլանի բնակիչներն իրենց համաձայնությունն էին հայտնել խանի պաշտոնում Զաթի Ալիի ավագ որդուն՝ Անմադին տեսնելու համար³¹⁰:

³⁰⁶ АГС, т. I, ч. II, СПб., 1869, с. 796-797.

³⁰⁷ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 298-299.

³⁰⁸ Дж. Мустафьев, Северные ханства Азербайджана и России (конец XVIII-начало XIX в.), Баку, 1989, с. 39.

³⁰⁹ РДО, с. 213.

Իրանում Աղա Մուհամմադ խանի դիրքերի ամրապնդումը հարկադրում էր Ղուբայի խանին «ոռւսամետ» քաղաքականություն վարել: Շեյխ Ալի խանը 1795 թ. սկզբին իր հնազանդությունն էր հայտնում Աղա Մուհամմադ խանին, քանի որ վերջինս հաջվեհարդար էր տեսել Քերմանի բնակիչների հետ (1794 թ.), գերել էր Լուրճի Ալի խանին, կուրացրել³²⁰ ու «շահ կոչեցեալ» իրեն³²¹ «և սկսալ հարստութիւն ազգիս Ղաջարաց ի Պարսկաստան»³²²: Նշենք, որ թնև Աղա Մուհամմադ խանը 1796 թ. մայիսին իրեն շահ էր հռչակել, սակայն փաստացի նրա իշխանությունն Իրանում հաստատվել էր դեռևս 1780-ական թվականներին: Շիրազի անկումից հետո Աղա Մուհամմադ խանը նախկինում Զենդերին պաշտպանող մի շարք նահանգներից աջակցություն է ստանում: Ի նշան հավատարմության՝ խանը նրանց ընտանիքներից պատանդներ է պահանջում, ապա՝ վերադառնում Սպահան³²³: Այդ նույն ժամանակ մեծ տերությունները եւս դիվանագիտական հարաբերություններ էին հաստատում Աղա Մուհամմադ խանի հետ Ղաջարներին համարելով իրանական գահի միակ հնարավոր հավակնորդներ³²⁴:

Ռուսի, երբ 1795 թ. սկզբին Իրանի տերության մեծ մասը միավորված էր, Շեյխ Ալի խանն ապրիլին մեծ շուքով բեղունում է շահի պատմիրակին եւ իր ներկայացուցիչ Խադիր բեկին մեծամեծ նվերներով ուղարկում Իրան³²⁵: Վերջապես, խանը չէր մոռանում նաեւ իր արտաքին քաղաքականության ռուսական ուղ-

³²⁰ E. Pakravan, *op. cit.*, p. 150-154.

³²¹ Տե՛ս Դիան Զայոց պատմութեան, Գիրք 3. Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), Հրատ. Գիւտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1899, էջ 633: 1795 թվականը ղաղստական աղբյուրները հիշատակում են որպես «Ախալայի խանի» Թիֆլիս, Եուշի եւ Եամախի կատարած ավերիչ արշավանքի տարեթիվ (Т. Айтберов, *указ. соч.*, с. 145).

³²² ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 79ա:

³²³ Ch. Picault, *op. cit.*, vol. II, p. 405-406.

³²⁴ Очерки новой истории Ирана (XIX – начало XX в.), Отв. ред. Л. М. Кудачкина, 1978, с. 10-11.

³²⁵ E. Kozubcov, *указ. соч.*, с. 107.

դուքյան մասին՝ առաջ քաշելով Ռուսաստանի հովանավորությունը ճանաչելու իր պայմանները: Պատմագրության այն դրույթը, թե Շեյխ Ալի խանի «անկայուն» քաղաքականության հետևանքով Ղուբայի խանությունը չընդունվեց ռուսական հովանու ներքո³⁰⁶, չի համապատասխանում իրականությանը: Ինչպես Այսրկովկասի մյուս տիրակալները, այնպես էլ Ղուբայի խանը, 1790-ական թվականների երկրորդ կեսին ինքնիշխան կարգավիճակը պահպանելու համար կրկին դիմում էին Իրանի տերության, Ռուսական եւ Օսմանյան կայսրությունների միջև խուսառնակելու քաղաքականությանը: Այն լուրջ փորձության էր ենթարկվել 1795 թ., երբ Աղա Մուհամմադ խանը վերջնականապես ամրապնդելով դիրքերն Իրանում՝ հեռզանդություն էր պահանջում Ատրպատականի, Այսրկովկասի եւ Դաղստանի տիրակալներից:

Միավորված իրանական պետության փաստը լուրջ ահանգստություն էր առաջացրել ռուսական կառավարող շրջանակների մեջ: Ռուսական կայսրությունը գործնական քայլերի դիմելով, ստիպված էր ակտիվացնել իր քաղաքականությունը խանությունների նկատմամբ: Սակայն, երբ Բաբվի Հուսեյն Ղուլի խանը ռուսական հովանավորության մասին պայմանագիրը կնքելու նպատակով Գեորգիենսկ է ժամանում եւ Ի. Գուղովիչից խնդրում իրանական հեռավոր ազդեցիկի դեպքում ռազմական նավատորմ ուղարկել, ապա հստակ պատասխան չի ստանում: Իրականում Ռուսական կայսրությունը մի կողմից ձգտում էր ազդեցության ոլորտից դուրս չթողնել Դաղստանի եւ Այսրկովկասի տիրույթները, մյուս կողմից՝ չէր շտապում գործնականում աջակցել նրանց տիրակալներին: Եկատերինա Բ կայսրուհին Ի. Գուղովիչին 1795 թ. սեպտեմբերի 4-ին տրված հանձնարարականում պահանջում էր մերձկասպյան ժողովուրդների շրջանում պահպանել ռուսական գահին հավատարիմ տրամադրությունները ու նրանց «լուրջությունը»³⁰⁷:

³⁰⁶ Дж. Муствафев, указ. соч., с. 41.

³⁰⁷ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, СПб., 1886, с. 22.

Աղա Մուհամմադ խանը 1795 թ. Այրևոսկյան արշավելու նախօրյակին զորքը բաժանել էր երեք մասի³⁰⁸: Մի մասը նա Մուղանի դաշտով ուղարկել էր Շիրվան և Դաղստան (աջ ուղղություն), մյուսն իր եղբայրներ Ալի Դուլի և Ջաֆար Դուլի խաների գլխավորությամբ դեպի Երեան (ձախ ուղղություն): Վերջիններս մեծ զուսմար էին ստացել Հայոց կաթողիկոսից³⁰⁹: Երրորդ զորաբանակը նրա գլխավորությամբ շարժվում էր Դարաբադի խանություն (Շուշի)³¹⁰: Եւրջ մեկ ամիս Շուշիի ամրոցն անհաջող պաշարելուց հետո Աղա Մուհամմադ խանը հեռանում է դեպի Խաթունարխս բնակավայր³¹¹: Վրացական իշխանություններին հաջողվել էր ձեռք բերել ավարական խանին ուղղված Աղա Մուհամմադ խանի նամակը, որում առաջարկվում էր Կախեթի կողմից հարձակվել Արեւելյան Վրաստանի վրա³¹²: Ջուզահետաբար Աղա Մուհամմադ խանը Արեւելյան Վրաստանի դեմ էր ուղղել նաև Ճարի լեզգիներին յուրաքանչյուրին առաջարկելով 100 ռուբլի³¹³:

Փաստորեն, ռուսական իշխանությունները հավաստի տեղեկություններ ունեին դեպի Թիֆլիս նախապատրաստվող արշավանքի մասին, սակայն գործնական քայլեր չէին իրականացնում իրավիճակը փրկելու համար: Այսպիսով, Արեւելյան Վրաստանը ռուսական զինված ուժերի հեռանալուց զրեթև մեկ տաս-

³⁰⁸ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 332. Հմմ. Н. Дубровин, Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867, с. 12.

³⁰⁹ АВПР, ф. Сношения России с Грузией, д. 455, л. 184: Հմմ. П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 332: Н. Дубровин, Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, с. 13.

³¹⁰ АВПРИ, ф. Сношения России с Грузией, д. 455, л. 184об: Հմմ. R. Gavin, G. Hambly, Agha Muhammad Khan and the establishment of the Qajar dynasty: Жизнеописание Ага-Магомед-Хана Каджара, с. 20; Мирза Адигезал-бек, указ. соч., с. 27.

³¹¹ АВПРИ, ф. Сношения России с Грузией, д. 455, л. 184об.

³¹² Լույս տեղում:

³¹³ Լույս տեղում: Հմմ. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, с. 93-94.

նամյակ անց (1787 թ.) միայնակ ու անպաշտպան էր մնացել իրանական վտանգի առջեւ, իսկ շրջակա մահմեդական խանությունները (բացառությամբ Ղարաբաղի) վախից ճանաչել էին Իրանի տիրակալի իշխանությունը³²⁴: Իրանական մի քանի տասնյակ հազարի հասնող զորքի դեմ Հերակը Բ արքայի տրամադրության տակ կար 2700 զինվոր եւ շուրջ 2000-ն էլ Բսերթի Մոզոմոն Բ-ի օգնական ուժերն էին³²⁵: Այդ Մուհամմադ խանի կողմից Թիֆլիսի ավերումից³²⁶ հետո Ռուսաստանում վերջապես Այսրկովկաս արշավելու քաղաքական որոշում է կայացվում, քանի որ կայսրությանը ձեռնոց էր ետաված եւ անհրաժեշտ էր վերականգնել ունանհարված հեղինակությունը:

Այսրկովկասյան իշխանություններից հակաիրանական կռալիցիա կազմելու առաքելությամբ 1795 թ. հոկտեմբերի 28-ին Դերբենդ է ժամանում Բ. Գուղովիչի ներկայացուցիչը: Երբ հայտնի է դառնում, որ Ռուսական կայսրությունը շահին պատճելու համար պատրաստվում է զորք ուղարկել, կովկասյան տիրակալները հեազանդություն են հայտնում ռուսական զանին՝ հրաժարվելով Ադա Մուհամմադ խանի նկատմամբ ունեցած «քաղա-

³²⁴ В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и легендах, т. I, вып. I, СПб., 1887 с. 271.

³²⁵ Теймураз, Взятие Тифлиса Ага-Магомед ханом в 1795 году, Тифлис, 1895, с. 6.

³²⁶ Թիֆլիսի ավերման մասին տե՛ս. օր. Դիան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, էջ 353-374: Այդա Մուհամմադ խանը Թիֆլիսից տանում է մի քանի զինագործների, որոնց Թեհրանում ծառայության է նշանակում բարձր վարձատրությամբ (Теймураз, Взятие Тифлиса Ага-Магомед ханом в 1795 году, с. 13-14): Հովսեփ Արղուրյանը Թիֆլիսի ավերման մասին լսելով՝ նոյեմբերի 27-ին Գրիգորիդպոլսից կտնակ է գրում «վշտակիր թագաւոր» Հերակլին (ՄՄ, ձեռ. 2951, էջ 82բ-83): Նա շեշտում էր, որ նախքան աղետը ինքը շատերին է գրել՝ տեղեկացնելով վերահաս սպառնալիքի մասին, բայց նրանք չցանկացան հավատալ ռուսական զանի նկատմամբ վրացական իշխանական տան անկեղծությանը (Письма архиепископа Иосифа Аргунтвисского о Грузии (1795-1796 гг.). - «Кавказская старина», год I, № 2, Тифлис, 1872, с. 29.

քական համակրանքից: Դերբեղում շտապում են բացատրել, որ Թիֆլիսի գրավման առիթով իրենք հարկադրված են եղել տուսախմբություն կազմակերպել³⁰⁷, քանի որ շահի պատվիրակն այդ ժամանակ գտնվում էր Ղուբայում: Ի դեպ, այդ առիթով տուսախմբություններ էին կազմակերպվել նաև Շաքիում եւ Բաքվում, իսկ Աղա Մուհամմադ խանին շնորհավորական ուղերձներ էին ուղարկվել:

Միաժամանակ Շեյխ Ալի խանը շարունակում էր խուսառնակելու քաղաքականությունը թանկարժեք նվերներ պատրաստելով շահի համար³⁰⁸, քանի որ նրանից ընդունել էր Շիրվանի նայիբի կոչումը³⁰⁹: Ավելին, Դերբեղի խանը ձերբակալում է տուսական հովանավորությունը ստանալու խնդրանքով Աստրախան ուղևորվող Թալիշի Միր-Մուստաֆա խանի բանազնացին: Թալիշի խանին միայն ամիսներ անց է հաջողվում Աստրախան ներկայացուցիչ ուղարկել:

Այսպիսով, 1774-1791 թթ. ընթացքում Ռուսաստանին հաջողվել էր հաստատվել Մերձսեյմովյան տարածքում, լուծել Դրիմի հիմնախնդիրը եւ ակտիվացնել այսրկովկասյան քաղաքականությունը: Հետեւաբար, Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունը համապատասխանում էր Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական շահերին: Այդ իրավիճակը հնարավորություն կտար խաղաղ ճանապարհով իրականացնել Արեւելյան Այսրկովկասի միացումը կայսրությանը: Հակառակ դեպքում Աղա Մուհամմադ խանը ձգտելու էր Նադիր շահի օրինակով վերականգնել Սեֆյան պետության սահմանները, քանի որ Կովկասից

³⁰⁷ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 342.

³⁰⁸ Е. Козубский, указ. соч., с. 107.

³⁰⁹ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 332; Н. Дубровин, Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, с. 11. Ավարայի Օմար (Ումմա) խանին անուարկվել էր Գաղղանի փարաբի պաշտոնը (П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 333).

հարավ ընկած տարածքները Իրանական պետության սկզբունքորեն անբաժանելի հատվածներն էին համարվում³⁴⁰։

Այսպիսով, Ազա Մուհամմադ խանին հաջողվեց Լադիք շահի մեթոդներով՝ ռազմական միջամտությամբ, Իրանի տերության ազդեցության ոլորտ վերադարձնել Արասից հյուսիս ընկած տարածքները, որոնք Աֆշարների և Ջենդերի օրոք, շուրջ 40 տարի Իրանի տերության գերիշխանությունից դուրս էին մնացել։ 1747-1791 թթ. ռուսական իշխանությունները Օսմանյան կայսրության զսպման քաղաքականությանը հավաստարիմ լինելով՝ Իրանը վերամիավորելու համար իրանական խաների շրջանում «երկրորդ Լադիք խանին էին փնտրում»։ Բավականաչափ ռազմաքաղաքական ներուժ չունենալով՝ Օսմանյան կայսրությանը հակազդելու համար Ռուսաստանը փորձում էր երան հակադրել միավորված Իրանական պետությունը և հավասարակշռել ուժերի բաշխումը տարածաշրջանում։ Հետևաբար, եթե Ազա Մուհամմադ խանը Իրանի տերության զանիկն հաստատվեր մի քանի տասնամյակ առաջ, ապա Ռուսաստանը «կենրեր խանին՝ երան նետած հանդուգն մարտահրավերի համար»³⁴¹։ Ազա Մուհամմադ խանի՝ Արեւելյան Վրաստան ներխուժումը մարտահրավեր էր ռուսական կայսրությանը։ Դա «մեծ հարված» հասցրեց «ռուսաց արեւելից շահերին» և «բոլորովին վայր ձգեց» Ռուսական կայսրության «վարկը» այսրկովկասյան խանությունների շրջանում³⁴²։

Ռուսաստանը ստիպված էր վերանայել իր կովկասյան քաղաքականությունը։ Ուժերի հավասարակշռությունը վերականգնելու համար նա Կուր-արաքսյան միջագետքի տարածքը զենքի ուժով նվաճելու ճանապարհով պետք է ընթանար։ 1790-ական թվականներին Ռուսական կայսրությունը երկու ռուս-թուրքական պատերազմներում հաղթելով և Մերձսեւծովյան տարածքներում հաստատվելով՝ հայացքն ուղղել էր Արեւելյան Այսրկով-

³⁴⁰ J. Perry, *The Zand Dynasty*, p. 95.

³⁴¹ Հմմ. ժ. Մանկյան, նշվ. աշխ., էջ 15։

³⁴² Դաֆֆի, Ռամսայի մեխիթությունները, - երկերի ժողովածու, հտ. 10, Եր., 1959, էջ 270։ Հմմ. Լևո. նշվ. աշխ., էջ 391։

կաս եւ Իրան³⁴⁰: Հնուաբրքրական է, որ ժՇ դարի վերջին ուսական դիվանագիտության մեջ պետության անխտանգության առումով կասկածի տակ էր դրվում Դրիմի հարցի կարեւորությունը, ի տարբերություն Բալթիկ ծովի հիմնախնդրի: Լուսնունմ գտնվող ուսական ղեւպան Ս. Վորոնցովը 1790 թ. Ս. Վորոնցովին գրում էր, որ ինքը 30 Դրիմ կտար Հելսինգֆորսի եւ Սվեաբորգի համար, առանց որոնց Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքին վտանգ էր սպառնում³⁴¹: Մակայն Ռուսաստանում բարձր էին զնահատում Օսմանյան կայսրության հետ ձեռք բերված խաղաղությունը, ինչը «պարսկական գործերին» անդրադառնալու հնարավորություն էր տալիս: Եկատերինա Բ կայսրուհին բացառում էր «Հունական կայսրության» (իմա՝ «Հունական նախագիծ») վերածնունտի գաղափարը, քանի որ Ռուսական կայսրության կովկասյան քաղաքականության համար օրակարգային էին Իրանում եւ Այսրկովկասում ծավալվող իրադարձությունները: Բարոն Գրիմին 1795 թ. սեպտեմբերի 12-ի գրած նամակում նա նշում էր, որ Սելիմ Գ սուլթանին «հրահրում են» (խոսքը եւրոպական գործընկերների մասին է) պատերազմ սկսել ուսանկի դեմ եւ շուրջ 600 թուրք զինվոր եւրոպական տիպի զորավարժանքներ են անցկացնում, իսկ Դանուբի ափերին 60 հազարանոց բանակ է կանգնած, եւ քանի որ առաջին անգամ չէ ուստի, «կգա ժամանակն ու խելքի կգան», – եզրափակում էր կայսրուհին³⁴²: Իրանում տիրող քաղաքական իրավիճակը պատկերավոր է բնութագրել կոմս Ա. Վորոնցովը կոմս Ս. Վորոնցովին 1796 թ. սպրիլին գրած նամակում նշելով, որ Պարսկաստանը ոչնչացնում է ինքն իրեն³⁴³: Մինչդեռ Ադա Մուհամմադ խանը

³⁴⁰ Տե՛ս Պ. Չոքալյան, Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմությունից (XVIII դարի վերջ), – ՊԲՀ, 1991, հ⁴ 2, էջ 55-65:

³⁴¹ Архив князя Воронцова, кн. IX, Бумаги графа Семёна Романовича Воронцова, ч. II, 1876, с. 173-174.

³⁴² Новооткрытые письма императрицы Екатерины Второй к барону Гримму, 1787-1796 гг., – «Русский архив», т. X, Москва, 1878, с. 222.

³⁴³ Архив князя Воронцова, Под ред. П. И. Варткева, кн. XXV, Бумаги разного содержания, Москва, 1882, с. 163.

նպատակադրվել էր վերականգնել Մեֆյանների օրոք գոյություն ունեցող պետական սահմանները:

Եկատերինա Բ կայսրուհու 1796 թ. փետրվարի 19-ին Վ Ջուրովին («գոր դզայալ [նսկևոսև] կոչլին»³⁴⁷) տված հրամանագրով Այսրկովկաս արշավելու քաղաքական որոշում էր կայացվում³⁴⁸: Փաստաբուրքը բացահայտում էր ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականության նոր ուղենիշները: Կայսրությունը նը հաստատեցնում էր իր դիրքորոշումը խաների նկատմամբ նրանց բաժանելով «բարի մտադրություններ» ունեցողների (Բարվի, Թալիշի)³⁴⁹ և «մյուսների»: Կայսրուհին Ղերբենդի Շեյխ Ալի խանին անվանում էր «թերեամիտ ու անհետևողական» հանձնարարելով հօգուտ Ռուսաստանի շահերի նրան հոր քաղաքական ուղի «վերադարձնել»³⁵⁰:

Ներակ Ա արքային քաղաքական գործողությունների ազատություն էր տրվում սեփական ուժերով Երևանի և «աղերքի-ջանական» մյուս խաներին հնազանդության բերելու համար: Երևանի խանության աշխարհագրական դիրքը հաշվի առնելով ռուսական իշխանությունները զերծ էին մնում Երևանի խանի նկատմամբ պատժիչ գործողություններից³⁵¹: Նշելի է, որ Երևանի բերդը Այսրկովկասի ռազմավարական ու ռազմաքաղաքական ուժեղագույն ամրոցներից մեկն էր: Նրան միանձնյա տիրող քաղաքական ուժը (Օսմանյան կայսրություն կամ Ռուսաստան) հնարավորություն էր ստանալու իշխել Թիֆլիս – Բարու – Լենքորան – Երևան ռազմաքաղաքական քառանկյունուն:

³⁴⁷ ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 93ա:

³⁴⁸ Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արևելյան ուղղության մեջ Վ Ջուրովի ունեցած դերի մասին տե՛ս Օ. Никонов, Роль В. А. Зубова в становлении российской внешней политики на Востоке. – Вестник Екатеринбургского института, № 1 (13), 2011, с. 95-99.

³⁴⁹ ԲԾ, с. 228.

³⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 229:

³⁵¹ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 332; Н. Дубровин, Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, с. 33-34.

Կովկասյան կորպուսի ռազմական գործողությունները Կուր գետով մինչև Գանձակ եւ Ղարաբաղ էին տարածվելու շրջանցելով թուրքական սահմանային տարածքները: Թե՛ ցամաքային, թե՛ ծովային գործողություններում ամանձնահատուկ դերակատարում էր ստանում պարենի եւ ռազմամթերքի համար պահեստ համարվող Քաջուռ: Մուրթուզա Ղուլի խանին ում իշխանության բերելու եւ Աստրաբադում ու Հեզելիում հենակետ կառուցելու նպատակով աշխան սկզբին արշավանք էր կազմակերպվելու դեպի Գիլան²⁸²:

Անհրաժեշտ էր Հերակ Բ արքային, Շիրվանի, Ղարաբաղի խաներին, մելիքներին, դադստանյան մյուս տիրակալներին նամակներ ուղարկել եւ բացատրել, որ ռուսական զորքի ներխուժումը տարածաշրջան ազատագրական նպատակ ուներ: Դերբեդլի, Բարվի, Թալիշի եւ Ղարաբաղի խաներին Մուրթուզա Ղուլի խանի անունից եւս նամակներ էին ուղարկվելու: Դրանով Ռուսական կայսրությունը փորձում էր կովկասյան տիրակալների մոտ ընդունելի դարձնել Բրանի տերության զստի համար իր նախընտրելի թեկնածուին Մուրթուզա Ղուլի խանին: Ի դեպ, Մուրթուզա Ղուլիի մասին իր նամակներում մեծ հիացմունքով էր խոսում Եկատերինա Բ կայսրուհին՝ ընդգծելով նրա բնածին խելքը, բարեկրթությունը եւ սերն արվեստի նկատմամբ²⁸³:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ 1795 թ. հետո Այսրկովկասի եւ Դադստանի ներքին զարգացումներին Ռուսաստանի

²⁸² РДО, с. 231. Հմմ. АКАК, т. VI, ч. II, 1875, с. 816; X. Ибрагимбеги, Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории), Москва, 1969, с. 55. Աստրաբադը կարող էր դառնալ Վասալից ծովով Հնդկաստանի հետ անևտրի խորացման համար բավարարյն նավահանգիստ (Русско-индийские отношения в XIX в., Сб. архивных документов и материалов, Отв. ред. П. М. Шаститко, Москва, 1997, с. 38).

²⁸³ Չեռներբուրգում էրան մեկ ամսվա ընթացքում Մուրթուզա Ղուլի խանը երեք անգամ այցելել էր Էրմիտաժ եւ արվեստանոցներում օրական 3-4 ժամ հետևել վարպետների աշխատանքին (տե՛ս Новое открытие письма императрицы Екатерины Второй к барону Гримму, с. 231).

միջամտությունը բխում էր կանխատեսելի ու հավասարակշռված տարածաշրջան ունենալու ցանկությունից: Լպատակին հասնելու համար ռուսական իշխանությունը չէր բացառում նաև ռազմական միջամտությունը «անհնազանդներին ու կամակորներին պատժելու» միջոցով: Վ. Ջուրովին ուղղված եամակում Եկատերինա Բ-ն հանձնարարում էր խնայել իրեն եւ գորքը՝ Ենյս Ալի խանին երեխա անվանելով, որն իրեն իբրև «չարածճի մարդ էր» ցուցադրում³⁵⁴: Ռուսական զինված ուժերին իրավունք էր վերապահված նրանց հեռացնել քաղաքներից եւ շրջաններից, ապա Աստրախան ուղարկել (փաստացի՝ արտաքսել), իսկ «ջանասեր եւ հավատարիմ» խաներին ու տիրակալներին վերականգնել իրենց տիրույթներում: Ավելին, վերջիններս ռուսական գահին հետագա ծառայությունների համար կարող էին պարգևատրվել «կամակորների եւ անհնազանդների» հաշվին³⁵⁵: Դերբեդեյի գրավումից հետո քաղաքի բեկերի որոշ մասին ռուսական հրամանատարությունը տեղափոխում է Աստրախան³⁵⁶:

1796 թ. մարտին ռուսական իշխանությունը հրապարակում է «Ռուսական զորքերի մուտքը Պարսկաստանի սահմաններ՝ այդ պետությունում իշխանության գավթիչ Աղա Մուհամմադ խանի դեմ» վերստառությամբ հրովարտակը³⁵⁷: Փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ ռուսական իշխանությունները, պատմական անցյալին սուրբ տալով, Արենեյան Այսրկովկասի տարածքը որպես իրանական պետության մաս էին ընդունում: Իբրև արշավանք սկսելու պաշտոնական պատճառ նշվում էր Աղա Մուհամմադ խանի՝ Արենեյան Վրաստան ներխուժելը³⁵⁸: Հրովարտական

³⁵⁴ Письма и записочки Екатерины Великой к графу Валерьяну Александровичу Зубову (1789-1796) – «Русский архив», т. III, СПб., 1886, с. 273.

³⁵⁵ РДО, с. 231.

³⁵⁶ А. Бакиджанов, указ. соч., с. 144.

³⁵⁷ Հրովարտակի ամբողջական տեքստը տե՛ս՝ ս՝ ПСЗРИ, т. XXIII, с. 876.

³⁵⁸ Աղա Մուհամմադ խանի Թիֆլիս կատարած արշավանքի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Հաղկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), Աշխատա-

Աղա Մուհամմադ Ղաջարին Իրանում «իշխանության գավթող» էին կոչում եւ կասկածի տակ առնում նրա օրինակարգության հարցը: Ռուսական կողմն այսրկովկասյան խաներից պահանջում էր չհամագործակցել «գիշատիչ» Աղա Մուհամմադ խանի հետ եւ սպառնում նրանց ռուսական զանի թշնամիներ հայտարարել³⁰⁰: Ահա եւ առկա էին բոլոր նախադրյալներն Այսրկովկաս ռազմական ներխուժումն իրագործելու համար:

Այսպիսով, կարելի է շկասկածել, որ 1790-ական թվականների առաջին կեսին Արեւելյան Վրաստանի ճակատագրի նկատմամբ ռուսական կառավարող շրջանակների «քաղաքական անտարբերությունը» պայմանավորված էր լոկ տարածաշրջանում գործողությունների ազատություն ստանալու ձգտումով: Ի դեպ, Արեւելյան Վրաստանին օգնություն տրամադրելու մասին սեպտեմբերի 4-ի հրամանագիրը մայրաքաղաքից Կովկաս միայն հոկտեմբերի 1-ին էր հասել³⁰¹:

Եւ անա 1796 թ. մարտի 26-ին Ղզլար է ժամանում ռուսական զորավար Վ. Ջուրովը եւ գեներալ-անշեֆ Ի. Գուդովիչից ընդունում հրամանատարությունը³⁰²: Սակայն ռուսական զորքի մուտքը տարածաշրջան միանշանակ չընդունվեց նրա բնակիչների կողմից: Այդ զորքի եւ ռուսական բարձրաստիճան հրամանատարության համար Այսրկովկասն աշխարհագրական, էթնո-քաղաքական եւ լեզվա-մշակութային առումներով դեռեւս «անարիկ» էր մնում: Ռուսական իշխանություններն այդ հանգամանքը արշավանքից առաջ հաշվի էին առել: Վ. Ջուրովին տրված

սիրությունը՝ Ռ. Տ. Տխտակյանի, Եր., 1981: ՄՄ, ԿԴ, քղթ. 18, վավ. 195, էջ 16:

³⁰⁰ ПСЗРИ, т. XXIII, с. 878.

³⁰¹ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в., Под ред. А. И. Барановича, Б. Б. Кафенгауза, Москва, 1956, с. 734-735.

³⁰² Այս արշավանքի ընթացքում ռուսական զորքի կազմի մասին տե՛ս Խրոնիկա кавказских войск, в 2-х частях, Составил генерал-майор в отставке А. Л. Гизетти. Под ред. генерал-лейт. Чернышского, Тифлис, 1896, с. 14.

1796 թ. փետրվարի 19-ի հանձնարարականում նախատեսվում էր կազմել եւ Այսրկովկասի բնակիչների շրջանում տարածել հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն բացատրական նամակներ՝ նշելով Ռուսական կայսրության «բարի նպատակները», Աղա Մուհամմադ խանի դաժանություններից տեղի ժողովուրդներին ազատելու ցանկությունը: Խաղաղ բնակչության նկատմամբ ռուսական զորքերը պետք է արդարադատություն, հավասարություն, սեփականության անձեռնմխելիության եւ դավանանքի ազատության սկզբունքների պահպանում ցուցաբերին³⁶²:

Այնուամենայնիվ, 1796 թ. մայիսին Այսրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված Վ. Ջուբովի ուղերձից պարզ էր դառնում, որ ռուսներն արշավանքի հենց սկզբից տարածաշրջանի ժողովուրդների ոչ բարեկամական վերաբերմունքին էին հանդիպել: Վ. Ջուբովի խոսքերով՝ ռուսական զորքն Այսրկովկաս էր եկել տեղի ժողովուրդներին պաշտպանելու նպատակով, եւ ինքը կրանցից նման վերաբերմունք չի սպասում, այլ խոստանում է պաշտպանել նրանց «ընդհանուր թշնամու» (իսնա՝ Աղա Մուհամմադ խանի) ոտնձգություններից ու ազատել նրա կեղեքող բռնակալական լծից³⁶³: Փաստաթղթում նկատելի էր այն պնդումը, թե Էրանի տիրակալը գերագույն իշխանությունը «զավթել էր» խաբությամբ, խարդավանքով եւ դաժանությամբ: Վ. Ջուբովի այս շրջաբերականը որոշ իմաստով հակադարձում է խորհրդային պատմագիտության այն տեսակետին, թե խանությունների ժողովուրդները ցնծությամբ էին դիմավորում ռուսական զորքերին³⁶⁴ եւ նրանց շրջանում մեծանում էր «ռուսական կողմնորոշումը»³⁶⁵:

³⁶² АРО, с. 420. Змд. РДО, с. 229; Н. Дубовик. Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году. – «Военный сборник», 1874, февраля, № 2, с. 229.

³⁶³ АРО, с. 431.

³⁶⁴ Д-р. Мустафаев. ука. соч., с. 49. Բնարկէ, խոսքն այստեղ հայ ազգաբնակչության մասին չէ, որը ոգևորությամբ էր սպասում ռուսական զորքին՝ նրան ազատարարի համբավ վերադարձելով (АРО, с. 433–434, 435).

³⁶⁵ Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX – начало XX вв.). Под ред.

Իրականում խաների «ուսամետ» դիրքորոշումը զուտ քաղաքական պահի թելադրանքով էր պայմանավորված: Օրինակ Դերբենդի պաշարման ժամանակ մի խումբ հայեր հպատակություն ստանալու խնդրանքով դիմում են ուսական հրամանատարությանը և նրանց փոխանցում նամակների մի կապոց, որոնցում Շեյխ Ալի խանը լեզգիներից, Ղազիկումուխի խանից ու Դաղստանի այլ տիրակալներից օգնություն էր խնդրում՝ փոխարենը ստրուկներ և պարզեներ խոստանալով³⁶⁶:

Այսրկովկասյան քաղաքականությունն ակտիվացնելով՝ ուսական իշխանությունը փորձում էր տարածաշրջանում հակաիրանական կռալիցիա ստեղծել: 1795 թ. հոկտեմբերին Բ. Գուդովիչը Շեյխ Ալի խանին առաջարկել էր միավորվել Դաղստանի տիրակալների հետ և դիմադրել Ադա Մուհամմադ խանին³⁶⁷: Մակայն Դերբենդի խանը հակված էր համագործակցել Իրանի տիրակալի հետ: Եւ փակվում է քաղաքում և դիմադրության պատրաստվում: «...Ջուրով մեծաւ բազմութեամբ ելանէ ի Ղզլար և դիմէ ի Դրբանդ և Շիալի խան որդի Զաքալի խանին ընդդիմացեալ յարդարէ զպատերազմ», – գրում է ժամանակակիցը³⁶⁸: Շեյխ Ալի խանն ու նրան աջակցող դաղստանյան տիրակալներն իրենց այդ քայլը բացատրում էին Ադա Մուհամմադ խանի կողմից քաղաքի ավերման փտանգով: Նախը ձերբակալում է հակաիրանական կռալիցիա ստեղծելու նպատակով Դերբենդ ժամանած ուսական սպային և ուցմիի սպանեացող նամակից հետո միայն (ուսական զորքերն այդ պահին գտնվում էին Դարաղայրաղում) ազատ արձակում կրակ:

Ոչ Իրանի տերությունից, ոչ Օսմանյան կայսրությունից թագական օգնություն չստանալով՝ Շեյխ Ալի խանը մայիսի

А. Гулиева, В. Мочалова, Баку, 1955, с. 19.

³⁶⁶ Историческое известие о походе российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию, под командою графа Валерияна Александровича Зубова, – «Отечественные записки», ч. XXXI, СПб., 1827, с. 147.

³⁶⁷ П. Бугков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 350.

³⁶⁸ Հայկական աղբյուրները Ադա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), էջ 160:

10-ին Դերբենը հանձնում է ռուսներին, որոնց մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում քաղաքի հայ բնակչությունը³⁶⁹: Քաղաքի գրավման համար գեներալ Վ. Ջուրովը սբ. Գեորգիի 2-րդ աստիճանի շքանշանի է արժանանում³⁷⁰։ Խակ որոշ ժամանակ անց այն պաշտոնապես հայտարարվում է Ռուսական կայսրությանը միացված³⁷¹։ Դերբենդի անկումը խուճապ էր առաջացրել տարածաշրջանի խաների և տիրակալների շրջանում։ Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հունիսի 4-ին Ղուբայի, իսկ հունիսի 13-ին Բաքվի խաները քաղաքների բանալիներն ինքնակամ հանձնում են ռուսական հրամանատարությանը։ Միաժամանակ ռուսական զորքը հունիսին մտնելում է Հին Շամախիին³⁷² և Կուրդ-բուլաղի մոտ գտնվող ճամբարից բանակցություններ սկսում Շամախիի, Շարիի, Ղարաբաղի և Գանձակի խաների հետ։ Ռուսական ռազմական ճամբարից Հովսեփ Արզուրյանը 1796 թ. սեպտեմբերի 14-ին ետևակ է գրում Հերակլ Բ արքային խնդրելով հավաստիացնել խաներին, որ ռուսական իշխանությունները նպատակ չունեն նրանց զրկել իշխանությունից³⁷³։

Այրևովկայայն խաների տարակուսանքն ու վախը ռուսական զորքերի նկատմամբ տրամաբանական էր, քանի որ նրանց հաղթարշավը խանությունների համար ինքնիշխանության կորուստ էր նշանակում։ Մյուս կողմից, Ղարաբաղի, Շիրվանի և Դաղստանի տիրակալների՝ իրանական երոսակների գործողություններից երկրի հեռագա ավերման մտավախությունը ստի-

³⁶⁹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 2951, էջ 104բ։

³⁷⁰ Сборник сведений о георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий кавказских войск, Составлено по архивным документам А. Гизетти, Под ред. В. Потто, Тифлис, 1901, с. 4.

³⁷¹ В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и легендах, с. 289.

³⁷² П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с. 389, 390, Հնմ. ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 92բ։

³⁷³ С. Гасарджян, В. Восканян, Материалы по русско-закавказским отношениям конца XVIII в., - ՊԲԷ, 1977, № 1, էջ 238։

պում էր կրանց օգնության խնդրանքով ռուսական իշխանություններին դիմել²⁷⁴: Այսպիսով, ռուսական զորքերը կարճ ժամանակում գրավում են Ղազիդումուխը, Դերբենը, Քարուն, Շաքին, Շամախին, Նարաբաղը, Գանձակը²⁷⁵ և Կասպից ծովի ողջ ափը՝ թերեզ գետից մինչև Կուր գետի հունը: Լախառեսվում էր ռազմական գործողությունները նոր թափով վերսկսել 1797 թ. գարնանը և շարժվել դեպի Գիլան, ապա՝ Թեհրան: Լշենը, որ արշավանքից առաջ ռուսական հրամանատարությունը որպես լյուտենտ էր ուղարկում հայերի²⁷⁶, որոնք տիրապետում էին պարսկերենին, լավ գիտեին տեղանքի աշխարհագրությունը և հարմարված էին բնակչիմայական պայմաններին:

Արևելյան Այսրկովկասի վերաբերյալ ռուսական դիվանագիտության ծրագրերը բացահայտվում էին Վ. Ջուրովի՝ գեներալ Ի. Սավիկեին ուղղված 1796 թ. սեպտեմբերի 20-ի գրության մեջ: Ռուսական կայսության ռազմաքաղաքական շահերի համար Դերբենդի և Նուբայի խանությունների նշանակությունը կարևորելով՝ Վ. Ջուրովը ծրագրում էր դրանք ռուսական վերահսկողության տակ պահել խանական տոհմը պահպանելով: Լա-

²⁷⁴ История России изложенная персиянinem, Пер. Ад. Берже. — «Русская старина», т. XXIV, СПб., 1879, январь, с. 168.

²⁷⁵ Վրաց արքայազն Ալեքսանդրը դեռ 1796 թ. փետրվարին պաշարել էր Գանձակը, բայց պարսիկ պակասության պատճառով դադարեցրել էր պաշարումը: Երբ Աղա Մուհամմադ խանը թիֆլիսն ավերելուց հետո վերադառնում է Իրան, Նարաբաղի Իբրահիմ խանը («Իբրահիմ խան Արցախայ»), դաշնակցելով Չերակլ արքայի հետ, 1796 թ. մարտին 3000-անոց զորքով և Լույսքան լեզգիներով անհաջող հարձակվում է Գանձակի Ջավադ խանի վրա («Վարձ այս կովկասյան գոթաց իրաքանչիրի անձին էր եօրև կամ տասն դատակ, և մեկ լիտր դմակ ոչ խարի»։ ՄՄ, ԿՂ, թղթ. 18, վավ. 195, էջ 30): Նատակ կամ դատար (թույր) նշանակում է բամբակե ներկած կտոր, որից արխալուղ էին կարում: Տե՛ս Դիվան Շայց պատմության, Լոր շարք, Գիրք առաջին, Ղուկաս Կարենցի, հտ. Ա (1780-1785), Աշխատասիրությամբ՝ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 1984, էջ 565:

²⁷⁶ Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат близ горы Арарат, с. 167.

խառնվում էր Ֆարսի Ալի խանի դուստր Փերիջա խանումին իշխանության բերել Ղերբենդում, իսկ խանի որդուն՝ Հասան բեկին՝ Ղուբայում: Լազաուակահարմար էր միավորել Ղերբենդի խանությունը եւ Քարքիի շամխալությունը՝ Փերիջա խանումին ամուսնացնելով շամխալի որդու հետ (այդ ժամանակ շամխալը իշխանությունից հրաժարվել էր հոգուտ որդու)³⁷⁷: Փաստորեն, վերանվում էր Ֆարսի Ալի խանի ստեղծած լայնարձակ իշխանապետությունը, բայց՝ ուսական գերիշխանության ներքո, իսկ Քարքիի շամխալության միջոցով հնարավորություն էր ստեղծվում վերահսկել Դաղստանի մյուս իշխանություններին: Անհրաժեշտության դեպքում շամխալը կարող էր մինչեւ 40000 հետեակ մարտի դաշտ գուրս բերել: Լա Շամախիի, Ղուբայի եւ Բաքվի խանություններում մի շարք գյուղեր ուներ որպես «նվեր» եւ դրանցից տարեկան նկամուտ էր հավաքագրում շուրջ 30000 ուսական արձաթի չափով³⁷⁸:

Արշավանքը դեռեւս չավարտած՝ ուսական իշխանություններն արդեն մշակել էին Արեւելյան Այսրկովկասի հեռանկարի տեսլականը: Պ. Պոտյոմկինին ուղղված 1796 թ. հոկտեմբերի 15-ի նամակում Վ. Ջուրովը նշում էր, որ Դաղստանի եւ Շիրվանի միավորումը հնարավորություն կտար վերահսկել Թերք գետից մինչեւ Կուր քնկած տարածքների ռազմարազարական ու առևտրա-տնտեսական իրավիճակը: Եթե Բաքուն դառնար ուսական, ապա, բաց սահմաններով ու անհարմար աշխարհագրական դիրք ունեցող Շամախիի խանությունը հարկադրված կլիներ ճանաչել ուսական գերիշխանությունը: Այդ դեպքում հնարավոր կլիներ վերահսկել եւ ի վերջո, որպես Կովկասյան գծի անվտանգության լավագույն երաշխիք հպատակեցնել Դաղստանի լեռնական ժողովուրդներին³⁷⁹: Փաստորեն, Վ. Ջուրովի քաղա-

³⁷⁷ Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, с. 156-157.

³⁷⁸ СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 40; П. Буеков. Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г., - ИГЭД, с. 211.

³⁷⁹ Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, с. 158-159.

քական ծրագրով Հարավային Դաղստանի և Շիրվանի տարածքների վրա Ռուսական կայսրության հովանու ներքո ստեղծվելու էր մահմեդական պետություն:

Նոյեմբերի 6-ին մահանում է Եկատերինա Բ կայսրուհին, և գահ բարձրացած Պավել Ա-ը (1796-1801 թթ.) Կասպիական արշավանքը դադարեցնելով՝ շրջադարձային փոփոխություններ է մտցնում կայսրության կովկասյան քաղաքականության ուղեգծում: Ճիշտ է, դա չէր նշանակում, թե ռուսական կառավարող շրջանակները հրաժարվել էին Այսրկովկասից: Փ. Անանյանն իրավագիտորեն նշում է, որ թեև ժՀ դարի վերջին ողջ Հյուսիսային սեւեռական շրջանն արդեն գտնվում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ, իսկ երկու ռուս-թուրքական պատերազմներն ավարտվել էին նրա հաղթանակով, այնուամենայնիվ, կայսրությունն այդ պահին ի վիճակի չէր իրականացնել Այսրկովկասի միացումը³⁰⁰: Պավել Ա կայսրը և իր շրջապատը գտնում էին, որ ռուսական զորքին հաջողվել էր վերականգնել Ադա Մուհամմադ խանի ավերիչ արշավանքից հետո Այսրկովկասում խախտված ռազմավարական կայունությունը: Այլ քայլերի անհրաժեշտությունը հասկապես չեզոքացավ Իրանի տիրակալի սպանությունից հետո 1797 թվականին³⁰¹:

Այսպիսով, ժՀ դարի 90-ական թվականներին Ռուսական կայսրությանը հաջողվել էր կյանքի կոչել Պյոտր Ա-ի արեւելյան քաղաքականության ուղեւիշը՝ ռուսական վերահսկողություն հաստատել Դերբենդից մինչև Իրանի տերության խորքը ձգվող տարածքներում՝ որպես Հեղհաստան տանող հուսալի ճանապարհ: Հետևաբար, այդ տարիներին, Կայսրությունը Արեւելյան Այսրկովկասի խանությունների հետ հարաբերությունները հստակ կառուցում էր իր ռազմաքաղաքական և առևտրատնտեսական շահերի համատեքստում: Բացու քաղաք-նավա-

³⁰⁰ Փ. Անանյան, Հայ-ռուսական հարաբերությունները, ևախաղդյալները, փուլերը, պրոբլեմի նկատմամբ մոտեցումները, - ԼՂԳ, 1991, հ⁴ 1, էջ 16:

³⁰¹ Ադա Մուհամմադ շահի սպանվել է 1797 թ. մայիսի 15 (Ch. Picaut, op. cit., vol. II, p. 406).

հանգիստը համարվում էր ոռո-իրանական առևտրային հարաբերությունների զարգացման «միակ հարմար և շահավետ» վայրը³⁸²: Երա ռազմավարական նշանակությամբ էր բացատրվում այն, որ քաղաքում ամրություններ կառուցելու նպատակով նախատեսվում էր 1797 թ. հատկացնել 283 859 ռուբլի, իսկ Թարքիին՝ 90634 ռուբլի³⁸³: Բացի այդ՝ նախատեսվում էր Կուրի և Արաքսի գետկիցից քիչ հեռու Ջավադի մոսակայքում, Կուրի ձախ ափին, քաղաք-ամրություն կառուցել՝ կոչելով Եկատերինսկերդ³⁸⁴, որպես Ռուսական կայսրության ռազմական, քաղաքական, առևտրային ու տնտեսական շահերի կենտրոնական հենակետ:

Ինչպես նշեցինք, Աղա Մուհամմադ խանի հանդեպ Այսրկովկասի խաների վերաբերմունքը ոչ թե «ակնհայտորեն բշտամական էր»³⁸⁵, այլ խանությունների անվտանգության խնդրով էր թելադրված: Կուրից հյուսիս ընկած խանություններն ի դեմս Աղա Մուհամմադ խանի արշավների՝ քաղաքական կարգավիճակի կորստյան իրական վտանգի հետ բախվեցին: Մյուս կողմից, «1795 թվականի թիֆլիսյան աղետը»³⁸⁶ կասկածի տակ էր առել Ռուսաստանի հովանավորության օգտակարությունը: Արդյոք արժե՞ր հանուն ոռուսական հովանավորության «ղաջարական վտանգին» ենթարկվել³⁸⁷:

³⁸² В. Зубов, Общее обозрение торговли с Азией, – «Русский архив», кн. I, Москва, 1873, с. 886.

³⁸³ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, с. 194.

³⁸⁴ В. Зубов, Общее обозрение торговли с Азией, с. 889-890.

³⁸⁵ В. Левинтов, ука. соч., с. 166.

³⁸⁶ Պատմագիտության մեջ այդպես են կոչում 1795 թ. Աղա Մուհամմադ խանի ներխուժումը Թիֆլիս (Օ. Айрапетов, М. Волконский, В. Мухомов, Дорога на Гюлестан... Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в., Москва, 2014, с. 13).

³⁸⁷ Zulf. M. Atkin, The strange death of Ibrahim Khalil Khan of Qazabagh, – «Iranian Studies», Vol. XII, № ½ (Winter-Spring, 1979), p. 85.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Արևելյան Այսրկովկասը Մե. և Կասպից ծովերի ավազանի քաղաքական կարևորագույն հանգույց է ռազմավարական ճանապարհի դեպի Մերձավոր Արևելք, և մշտապես գտնվել է տարածաշրջանային զարգացումների կենտրոնում՝ իր ուրույն դերն ունենալով ծավալվող քաղաքական գործընթացներում: Այս համատեքստում կարևորվում է ԺՀ դարի երկրորդ կեսին Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների քաղաքական դերակատարումը, որոնք հայտնվել էին Իրանի տերության, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների ռազմաքաղաքական և առևտրա-տնտեսական շահերի խաչասերման ոլորտում: Դա ենթադրում էր Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների և վերոնշյալ շահագրգիռ տերությունների միջև որոշակիորեն յուրահասուկ քաղաքական հարաբերությունների ձևավորում, որոնց հետազոտությունն օգնում է ընդգծել քաղաքական գործընթացներում ձևավորվող և ռազմավարական կարևորությունն ու կառուցողական նշանակությունն ունեցող բազմաթիվ հիմնահարցեր:

Աղբյուրագիտական կուռքի վերլուծության հենքի վրա բացահայտվում են Իրանական տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների քաղաքականությունն Արևելյան Այսրկովկասի նկատմամբ ԺՀ դարի երկրորդ կեսին: Այսպես, Իրանը չէր համակերպվում «պատմականորեն իրեն պատկանող» երկրամասի կղզատի և այնտեղ հակառակորդ տերությունների (Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների) ազդեցության ուժեղացման փաստի հետ: Թեև Քերիմ խան Ջևհը ձգտում էր վերահաստատել Իրանի տերության «պատմական իրավունքներն» Այսրկովկասի նկատմամբ, սակայն բավարար չափով ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական ներած չունենալով փաստացի ճանաչում էր նրա տեղական տիրակալների ինքնիշխան կարգավիճակը: Օսմանյան կայսրությունը եւս ի զորու չէր միայնակ լուծիլ այսրկովկասյան հիմնախնդիրը, և հաշվի առնելով ռուս-իրանական հնարավոր համա-

գործակցությունը (1720-1730-ական թթ. օրինակով)՝ դիմում էր այսրկովկասյան խասերի ու տիրակալների սիրաշահման քաղաքականությանը: Ռուսաստանն այսրկովկասյան քաղաքականությունն իրականացնում էր երկարաժամկետ լուծումների մեխանիզմների միջոցով, որոնք կարգավորում էին հարաբերությունները թե՛ Օսմանյան կայսրության և Իրանի տերության, թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների հետ: Այսպես, 1750-1770-ական թթ. ռուսական դիվանագիտությունը, Այսրկովկասում և Դաղստանում իրանա-թուրքական քաղաքական գործունը հաշվի առնելով՝ արժանաչակ հրաժարվել էր տարածաշրջանում ռազմական միջամտությունից: Այդ տասնամյակների ռուսական քաղաքականությունը խախտությունների եկատմամբ դիվանագիտական միջամտության բնույթ էր կրում, որը հետագա տարիներին վերածվում է հայեցակարգի հակակշիռների անդրման մեխանիզմի:

1780-ական թվականներին Ռուսական կայսրությունը Մերձսևծովյան, մասնավորապես Դրինի հիմնախնդիրը հաջողությամբ լուծելուց հետո Այսրկովկասի առավել հզոր տիրակալների՝ Վրաց Չեթակ Բ արքայի և Կոբայի Ֆարի Ալի խանի նկատմամբ իմտորեն կիրառում էր քաղաքական հարկատարակշռության սկզբունքը՝ թույլ չտալով Այսրկովկասում միաբերել ուժի ի հայտ գալը: Ի տարբերություն ժԸ դարի առաջին կեսի, երբ ռուս-թուրք-իրանական հարաբերությունները կարգավորվել էին մի շարք միջուկտական պայմանագրերով, 1750-1780-ական թթ. Իրանը, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները որդեգրում են չեզոքության քաղաքականությունը՝ բացառելով ռազմական ներխուժումը տարածաշրջան:

Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունը համապատասխանում էր Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական շահերին: Այդ իրավիճակը հնարավորություն կտար խաղաղ ճանապարհով իրականացնել Արևելյան Այսրկովկասի միացումը կայսրությանը: Չեռեաբար, Ռուսաստանն օգտվելով Ձեկների արքայատոհմի երկրուն վիճակից՝ երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո՝ 1791-1793 թթ., ծրագրում էր իրականացնել Արևելյան Այսրկովկասի միացումը կայսրությանը բացառապես խաղաղ ճա-

նապարհով՝ պահպանելով Օսմանյան կայսրության զսպման ռազմավարությունը: Իրանում Աղա Մուհամմադ խանի միանձնյա իշխանության հաստատումը 1794 թ. նպատակ էր հետապնդում վերականգնել Սեֆյանների օրոք գոյություն ունեցող պետական սահմանները:

Ժամանակաշրջանի վավերագրերի քննությունը փաստում է, որ Իրանի տիրակալի՝ 1795 թ. Արեւելյան Վրաստան արշավանքի նկատմամբ ռուսական իշխանությունները քաղաքական անտարբերություն են դրսևորում՝ որպես տարածաշրջան ռազմական ներխուժում իրականացնելու շարժառիթ և այսրկովկասյան ժողովուրդների աջակցությունն ու համակրանքը առանալու պատրվակ:

Տարածաշրջան ռազմական ներխուժում իրականացնելու համար Ռուսական կայսրությունը որպես շարժառիթ՝ օգտագործեց Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքն Արեւելյան Վրաստան: Այդ արշավանքը եւ Թիֆլիսի ավերումը մեծ հարվածներ էին Վրաց պետականությանը: Ռուսական տիրապետության տարածումը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ հիշյալ խանությունները դրել էր երկրնարանքի առջև անցնել՝ ռուսների կողմը, անվերապահորեն ճանաչել Իրանի շանի գերագույն իշխանությունը, թե՛ պայքարել՝ պահպանելու համար իրենց ինքնիշխան վիճակը: Խանությունների խուսանավելու հայեցակարգը 1795 թվականից հետո կորցրել էր իր կենսունակությունը Արեւելյան Այսրկովկասը վերադարձնելով Իրանի պետական համակարգ: Մյուս կողմից, «1795 թ. Թիֆլիսյան աղետը» տարածաշրջանի համար կասկածի տակ էր դրել Ռուսական կայսրության հովանավորության օգտակարությունը: Խաները հայտնվել էին պատմական ու քաղաքական ընտրության առջև: Արդյոք արժե՞ր հատուկ ռուսական հովանավորության «դաջարական վտանգից» տուժել: Խանությունների համար հասունացել էր Ռուսական, Օսմանյան կայսրությունների եւ Իրանի տերության միջև քաղաքականապես կողմնորոշվելու պահը:

Արխիվային փաստաթղթերի եւ գրականության քննությունը թույլ է տալիս նորովի գնահատել Վ. Ջուրովի գլխավորությամբ 1796 թ. կազմակերպած Կասպիական արշավանքը: Անկա-

կած, Ազգա Մուհամմադ խանի կողմից խոշտանգված այսրկովկասյան ժողովուրդների ճակատագիրը չէ, որ նախ եւ առաջ մտահոգել է Ռուսական կայսրությանն այդ նախաձեռնության ընթացքում: Հանդես գալով տեղի ժողովուրդների «ագատարարի» ու «փրկարարի» դերով՝ Ռուսական կայսրությունը բուն նպատակ էր հետապնդում ընդարձակել պետության սահմանները եւ Հարավային Գովկասը ծառայեցնել սեփական՝ իրականում գուտ կայսերապետական շահերին: Այդ երկրամասը Ռուսաստանի համար ուներ ռազմաքաղաքական լուրջ նշանակություն, քանի որ կարող էր ծառայել իբրեւ պարտնեջ՝ պետության հարավային սահմաններն անխոցելի դարձնելու համար, միաժամանակ հանդիսանալով հարմար եւ հուսալի հենակետ՝ դեպի Կասպից ծովի ափագանը, Իրանի Մերձկասպյան նահանգները եւ Ատրպատական շարժվելու համար, որպես վերջնական նպատակ աչքի առաջ ունենալով Պարսից ծոց եւ Հնդկական օվկիանոս դուրս գալու գայթակղիչ հետանկարը: Ռուսական պետության հարավային սահմաններից վտանգի հեռացումը ռուսական կառավարող շրջանակները կապում էին Կասպից ծովի սրբնություն ամին անվտանգության գոտու առեղծման հետ՝ ի դեմս մահմեդական բուֆերային իշխանապետությունների՝ Ֆարսի Ալի խանի քնտանիքի անդամների գլխավորությամբ:

Ամփոփելով կարող ենք եջել, որ Ռուսական պետության ԺԸ դարի երկրորդ կեսի այսրկովկասյան քաղաքականությունը պարարտ հող նախապատրաստեց ԺԹ դարի առաջին քառորդում այդ ռազմավարական երկրամասի գրավման խնդիրն իրագործելու համար: Այսպես, 1800 թ. կայսր Պավել Ա-ն որոշում է Արեւելյան Վրաստանը միացնել Ռուսական կայսրությանը: Այդ հավակնոտ ծրագիրը կյանքի է կոչում Ալեքսանդր Ա կայսրը (1801-1825 թթ.)՝ 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի իր նշանավոր հրովարտակով³⁶⁶: Հաշվի առնելով Այսրկովկասում ռուսական ազդեցության ուժեղացումը՝ Ղարաբաղի, Շարիի, Շարնախիի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի խանությունները 1805-1806 թթ. ճանաչում

³⁶⁶ Հրովարտակի ամբողջական քննարկը տե՛ս ՈՒՅՄԻ, տ. XVI, с. 782-784.

են Ռուսական կայսրության գերիշխանությունը: Իսկ 1813 թ. Հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով այդ խանությունները իրավականորեն մտնում են Ռուսական կայսրության կազմի մեջ²⁰⁰ և ժՅ դարի առաջին կեսի ընթացքում ենթարկվում վարչական ու տնտեսական լրջագույն փոփոխությունների²⁰¹:

²⁰⁰ Գյուլիստանի պայմանագրի ամբողջական բնագիրը տե՛ս ПСЗРИ, т. XXXII, с. 641-645.

²⁰¹ Մանրամասն տե՛ս В. Тунян, Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье. I пол. XIX в., Ер., 2007.

SUMMARY

The Eastern Transcaucasia is a critical political hub of the Black Sea and Caspian Sea basin, a strategic way to the Middle East that has always been in the center of regional developments, having a unique role in the political processes. In this context, in the second half of the 18th century the political role of the Khanates of the Eastern Transcaucasia is highlighted that appeared in the field of political-military and trade-economic interests of the Iranian Empire, the Ottoman and the Russian Empires. This implied the formation of the specific political relations between khanates of the Eastern Transcaucasia and the above-mentioned states whose research helps to emphasize many issues of strategic and constructive significance formed in the political processes.

Based on the analysis of the source materials, the policy of the Iranian Empire, Russian and Ottoman Empires toward the Eastern Transcaucasia in the second half of the 18th century is revealed. Thus, Iran could not put up with the loss of the region that the country historically owned, as well as with the fact of the reinforcement of the opposing powers' (Russian and Ottoman empires) impact in the region. Though Kerim Khan Zend sought to reaffirm the Iran's "historic rights" over Transcaucasia, he actually recognized the autonomous rule of the local rulers for having insufficient military-political and diplomatic potential. The Ottoman Empire was also unable to solve the Transcaucasian issue solely and taking into consideration the potential cooperation between Russia and Iran (through the example of 1720-1730) aimed to gain the affection of Transcaucasian khans and rulers. Russia implemented the Transcaucasian policy through the long-term solutions and mechanisms regulated relationships with the rulers of the Ottoman Empire, Iran and Transcaucasia. So, in the 1750-1770s, taking into account the Iranian-Turkish political factor in the Transcaucasia and Daghestan, the Russian diplomacy refused the military intervention in the region for a while. During those decades the Russian policy toward

the khanates was characterized by diplomatic interference which became a concept; a mechanism for making counterbalances in later years. In 1780s after solving the Transdnestrian, particularly the Crimean problem successfully, the Russian Empire skillfully applied to the principle of political equilibrium toward the most powerful rulers of the Transcaucasia: the Georgian Heraclius King and the Ghubalian Fath Ali Khan, thus protecting the Transcaucasia from the emergence of unipolar power.

Unlike the first half of the 18th century, when the Russian-Turkish-Iranian relations were regulated by a number of agreements, Iran, Russian and Ottoman Empires adopted the policy of neutrality by excluding the military intervention in the region in the 1750-1780s. The lack of central government in Iran was in line with Russia's military and political interests. The situation would have enabled the peaceful integration of the Eastern Transcaucasia into the empire. Therefore, taking the advantage of the unstable state of Zend dynasty's power, after the Russo-Turkish War (1791-1793) the Russia was planning to integrate the Eastern Transcaucasia into the empire exclusively in a peaceful way by maintaining the Ottoman Empire's restricting policy. The establishment of solitary power of Agha Muhammad Khan in Iran in 1794 aimed at the reestablishment of the national borders that existed during the Safavid state. The examination of the official documents of that era proves that the Russian authorities showed political indifference to the invasion of Eastern Georgia carried out by the ruler of Iran in 1795, and used it as a motive for military intervention in the region and a pretext for getting the support and sympathy of the peoples of Transcaucasia. The Russian Empire used the Aga Mohammed Khan's invasion of East Georgia as a motive for launching the military intervention in the region. Both the invasion and the destruction of Tbilisi were a major blow to the Georgian statehood. The spread of the Russian domination from the Caucasian Ridge to the South put these khanates to the dilemma: to support Russia, to recognize the supreme power of Iran unconditionally or to fight for their sovereignty? The Khanates' concept of maneuvering lost its viability after 1795, thus returning the

Eastern Transcaucasia to the Iranian state system. On the other hand, because of the "The disaster of Tbilisi in 1795" the region had doubts about the usefulness of the Russian Empire's protection. Khans were to face the historic and political election. Was it worth suffering from the Qajar Danger²⁹¹ for the sake of Russian support? Khanates should be politically oriented toward the Russian, the Ottoman Empires or Iran. The examination of archival materials and literature lets us evaluate the Caspian Expeditions organized by V. Zubov's leadership in 1796 from a new perspective. Certainly, at that time the Russian Empire was not concerned about the fate of the Transcaucasian peoples tortured by Agha Mohammed Khan. Acting as a "liberator" and "rescuer" for the people, the Russian Empire pursued the goal of expanding the state's borders and using the South Caucasus for purely imperialist interests. That region had a serious military-political significance for Russia as it could serve as a barrier to make the southern borders of the country invulnerable, at the same time being a convenient and reliable base to the Caspian Sea basin, for moving to Iran's Caspian regions and Atropatene trying to achieve the ultimate goal of the tempting prospect of moving to the Persian Gulf and the Indian Ocean. In the opinion of the Russian authorities the threat elimination from the southern borders of the Russian Empire was related to the creation of the security zone on the west coast of the Caspian Sea in the face of the Muslim Buffer Powers under the leadership of Fath-Ali Khan's family members.

In conclusion, we can note that the Russian Empire's Transcaucasian policy in the second half of the 18th century prepared a fertile ground for carrying out the task of capturing this strategic region in the first quarter of the 19th century. So, in 1800, the emperor Paul I decided to annex the Eastern Georgia to the Russian Empire. That ambitious plan was brought to life by Alexander I, the Russian emperor's (1801-1825) famous decree signed on September 12, 1801²⁹¹. Taking into account the expansion of Russian influence in Transcaucasia, the khanates of Karabakh, Shaki, Shamakhi, Derbent,

²⁹¹ For the full text of the decree see ИСЗРФ, т. XVI, с. 789-784.

ՕԳՏԱԳՈՐԿԱԾ ԱՆԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱԿ
ՍԿՋԲՆԱՆԲՅՈՒՐՆԵՐ

- Մաշտոցի անվան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. 2911, 2951, 4331, 4496, 4501:
- Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան (ՄՄ, ԿԴ), թղթ. 1, վավ. 26; թղթ. 2, վավ. 20; թղթ. 18, վավ. 195; թղթ. 1, վավ. 52; թղթ. 6, վավ. 166:
- АВПРИ, 1763 г., ф. Сношения России с Персией, оп. 77/1, д. 1; АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, 1767-1769 гг., д. 16; АВПРИ, ф. Сношения России с Грузией, д. 455; АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, 1771, д. 150.
- РГАДА, ф. Сношения России с Персией, 1767-1769 гг., д. 16, л. 297; РГАДА, Сношения России с Персией, 1767 г., д. 9, лл. 27 об.-28.
- РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 270; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 350, ч. 1; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. VII; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. II; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. III; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 366, ч. II.
- СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13.
- Արքայապետ կաթողիկոս Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իրոց եւ Լատր-Շահինն պարսից, Վաղարշապատ, 1870:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Լոր շարք, Գիրք առաջին, Ղուկաս Կարենցի, հտ. Ա (1780-1785), Աշխատասիրութեամբ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 1984:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, Միմեռն կաթողիկոսի յիշատակարանը (1763-1767), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, 1894:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, 1899:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Գիրք Թ, Հովսէփ կաթողիկոս Արղւթեան (1778-1800), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1911:

ՕԳՏԱԳՈՐԿԱԾ ԱՆԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ
ՍԿՋՐԱՆԱԲՅՈՒՐՆԵՐ

- Մաշտոցի անվան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. 2911, 2951, 4331, 4496, 4501:
- Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան (ՄՄ, ԿԴ), թղթ. 1, վավ. 26; թղթ. 2, վավ. 20; թղթ. 18, վավ. 195; թղթ. 1, վավ. 52; թղթ. 6, վավ. 166:
- АВПРИ, 1763 г., ф. Сношения России с Персией, оп. 77/1, д. 1; АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, 1767-1769 гг., д. 16; АВПРИ, ф. Сношения России с Грузией, д. 455; АВПРИ, ф. Сношение России с Персией, 1771, д. 150.
- РГАДА, ф. Сношения России с Персией, 1767-1769 гг., д. 16, л. 297; РГАДА, Сношения России с Персией, 1767 г., д. 9, лл. 27 об.-28.
- РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 270; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 350, ч. 1; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. VII; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. II; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. III; РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 366, ч. II.
- СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13.
- Արքայապետ կաթողիկոս Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իրոց եւ Լատր-Շահինն պարսից, Վաղարշապատ, 1870:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Լոր շարք, Գիրք առաջին, Ղուկաս Կարենցի, հտ. Ա (1780-1785), Աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 1984:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, Միմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը (1763-1767), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, 1894:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, 1899:
- Դիվան Հայոց պատմութեան, Գիրք Թ, Հովսէփ կաթողիկոս Արղութեան (1778-1800), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1911:

- Դիան Հայոց պատմութեան, Գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք (ԺԵ-ԺԹ), Հրատարակեց Գիտ քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912:
- Ծասյի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868:
- Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության եվա-ճողական քաղաքականությունը Կովկասում եւ մասնավորապէս պատմական Հայաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), Թուրքական պատմագիտությունը սկզբից մինչեւ XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, Կազմեց Ա. Ն. Մաֆրաադյան, Եր., 1961:
- Խաչատուր Արեղայի Ջուղայեցոյ Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ դար), Աշխատասիրությամբ Բարզէն վարդապետի Աղանելեանցի, Վաղարշապատ, 1905:
- Կոստիկյան Ք., Իրանի պալատական պատմագիր Մարալին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թվականի Դարաբադյան արշավանքի մասին, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XXVIII, Եր., 2011:
- Հանդրյան Հ., Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի պատմության, հտ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դար (1253-1582), Եր., 1932:
- Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), Աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Եր., 1981:
- Մարտիրոսյան Վ., Լյութեր հայ-վրաց-ռուսական հարաբերությունների մասին (ԺԸ դարի երկրորդ կես), - ԼՀԳ, 1974, հԳ 12:
- Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը եւ ծանոթագրությունները Ք. Կոստիկյանի, Եր., 2000:
- Միքայէլ Չամչեանց, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչեւ 1784 թուականը), հտ. Գ, Եր., 1984:
- Ջամրո, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնալից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւրոյ շրջակայից վաւօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Միմեօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթուղիկոսէ Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, 1873:

- Վրաց արքայրենիքը Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. 9 (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Թարգմանեց Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Եր., 1955:
- Օսլար արքայրենիքը Հայաստանի եւ հայերի մասին, 4, Թուրքական արքայրենիք, Գիրք 9, Էվլիյա Չելեբի, Թարգմ. բնագրից, տառադրան եւ ծանոթագրություններ՝ Ա. Խ. Մաքրիստյանի, Եր., 1967:
- Абдул-Латиф Эфенди, История шекинских ханов, Баку, 1926.
- Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Под ред. Ад. Берге (АКАК), т. I, Тифлис, 1866; т. II, 1868; т. III, 1869; т. IV, 1870; т. V, 1873; т. VI, ч. II, 1875; т. VII, 1878; т. VIII, 1881.
- Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. Сб. документов, Под ред. М. Нерсисяна, Ер., 1990, т. IV.
- Архив Государственного совета, Под ред. Н. В. Калачова, П. М. Фон Кауфмана, И. А. Чистовича, Г. Ф. Штендмана и др., в 5-и тт., 12-и чч., СПб., 1869-1904 (АГС), т. I, Совет в царствование императрицы Екатерины II, 1768-1806 гг., СПб., 1869; т. II, Совет в царствование императора Павла I, 1796-1801 гг., СПб., 1888.
- Архив князя Воронцова, Под ред. П. И. Бартенева, Москва, 1870-1897, кн. IX, Бумаги графа Семена Романовича Воронцова, ч. II, 1876; кн. XXV, Бумаги разного содержания, 1882.
- Ахвердов А., Описание Дагестана в 1804 г., - История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).
- Бакиханов А., Гюлистан-Ирим, Баку, 1926 («Труды» Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 47), Баку, 1926.
- Бакиханов А., Из истории бакинского ханства, - Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. З. М. Буниятов и др., Баку, 1983.
- Бакиханов А., О походе Надир-шаха в Дагестан, - Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. З. М. Буниятов и др., Баку, 1983.
- Бакиханов А., Происхождение племен, населяющих нынешние закавказские провинции, - Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. З. М. Буниятов и др., Баку, 1983.

- Бакунина В., Персидский поход в 1796 г. Воспоминания Варвары Ивановны Бакуниной. Пер. с французского В. В. Тимошук, — «Русская старина», т. 53, СПб., 1887.
- Белл Дж., Белевы путешествия чрез Россию в разные Азиатския земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, ч. I [Путь в Персию и Китай], Перевел с французского Михайло Попов, СПб., 1776.
- Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1849.
- Броневский С., Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским, ч. II, Москва, 1823.
- Бурнашев С., Картина Грузии или описание политического состояния царства Карталинского и Кахетинского, Сделанное пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темуразовиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 1793.
- Бурнашев С., Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.
- Бутков П., Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде письма». 1796 г., — История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).
- Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч. II, СПб., 1869.
- Бутков П., Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г., — История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).
- Гасарджян С., Восканян В., Материалы по русско-закавказским отношениям конца XVIII в., — ТРЭ, 1977, № 1.
- Гербер И., Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, — История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).

- Гильденштедт Иоганн Антон. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., СПб., 2002.
- Гмелин С., Путешествие по России для исследования трех царств естества, ч. III, I половина, СПб., 1785.
- Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Под ред. А. А. Цагарели, т. I, СПб., 1891; т. II, СПб., 1902.
- Гюльденштедт И., Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, из путешествия через Россию и по Кавказским горам в 1770-1773, СПб., 1809.
- Давид Багратиони, История Грузии, Текст издал и снабдил вступительной статьей и указателями А. Рогова, Тифлис, 1971.
- Договоры России с Востоком, политические и торговые, Собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869.
- Дренякин И., Описание Ширвана. 1796 г., — История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).
- Евсеев О., Статистическое описание Закавказского края, с при-
свокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII в. и сравнение оного с нынешним, СПб., 1835.
- Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат близ горы Арарат, ч. II, СПб., 1813.
- Журнал кампании по Кавказской линии, покойного генерала от инфантерии и кавалера Н. И. Германа, 1790 года от 22 сентября по 30-е число, — «Отечественные записки», ч. XXIV, СПб., 1825.
- Зубов В., Общее обозрение торговли с Азиею, — «Русский архив», кн. I, Москва, 1873.
- Императрица Екатерина II и кн. Потемкин, Подлинная переписка, — «Русская старина», т. XVII, СПб., 1876, декабрь.
- Историческое известие о походе российских войск в 1796 году в Дагестан и Персию под командою графа Валериана Александровича Зубова, — «Отечественные записки», ч. XXXI, СПб., 1827.

- История России изложенная персиянином, Пер. Ад. Берже. — «Русская старина», т. XXIV, СПб., 1879, январь.
- История царствования государыни императрицы Екатерины Второй, Сочинение А. Лефорта, ч. IV, Москва, 1838.
- Краткое описание жизни и службы тайного советника Карла Ивановича Габлица. — «Сын отечества», СПб., 1821.
- Кутузов М. И., Документы, Под ред. Л. Бескровного, т. I, Москва, 1950.
- Лерхе Иоганн, Выписка из путешествия Иоанна Лерхе, продолжавшегося от 1733 по 1735 год из Москвы до Астрахани, а от туда по странам лежащим на западном берегу Каспийского моря, — «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLIII, СПб., 1790, январь.
- Мартиросян В., Новые документы о политическом положении Закавказья (80-е гг. XVIII в.), — ЦРЛ, 1979, № 3.
- Материалы для истории Северного Кавказа 1781-1792 гг., — «Кавказский сборник», т. XVIII, Тифлис, 1897.
- Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII века, Подг. В. Г. Мачарадзе, ч. III, вып. II, Русско-турецкая война 1768-1774 гг. и Грузия, Тбилиси, 1997.
- Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х-начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. I, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, Тбилиси, 1980.
- Медиксет-Беков Л., Описание сопредельных с Грузиею стран второй половины XVIII века, — Труды Тбилисского государственного университета, т. XVIII, Тбилиси, 1941.
- Мирза-Адигезаль-Бек, Карябаг-наме, Баку, 1950.
- Мухаммад-рафи Ансари, Дастур ал-мулук (Устав для государей), Предисловие, перевод, приращения и указатели А. Б. Вильдановой, Ташкент, 1991.
- Неизданные документы академика Буткова. — «Кавказский сборник», т. XX, Тифлис, 1899.
- Новооткрытые письма императрицы Екатерины Второй к барону Гримму, 1787-1796 гг., — «Русский архив», т. X, Москва, 1878.

- Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, произведенное и изданное по высочайшему соизволению, т. III-IV, СПб., 1836.
- Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году, ч. IV, Гатчино, 1799.
- Описание всех в Российском государстве обитающих народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей, ч. II, О народах татарского племени, Пер. с немецкого И.-Г. Георги, К. В. Миллер, СПб., 1776.
- Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м, Тифлис, 1866.
- Описание событий в Грузии и Черкесии по отношению к Оттоманской империи от 1192 по 1202 г. Хиджры (1774-1784), Сочинение Джебдета-паши, Пер. с турецкого с предисловием и примечаниями М. А. Гамазова, — «Русский архив», т. III, Москва, 1888.
- Описание Шекитинской провинции, составленное в 1819 году, генерал-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис, 1866.
- Передняя Азия в документах (Серия памяти Ю. Н. Марра), кн. I. — Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв., Пер. и комментарий К. Н. Смирнова, Дж. Гайбова, Под ред. Ю. Н. Марра, Тбилиси, 1936.
- Письма архиепископа Иосифа Аргутинского о Грузии (1795-1796 гг.), — «Кавказская старина», 1872, № 2 (декабрь), Тифлис.
- Письма и записочки Екатерины Великой к графу Валерьяну Александровичу Zubову (1789-1796), — «Русский архив», т. III, СПб., 1886.
- Погром Батах-паши на берегах Кубани 30 сентября 1790 года. Журнал кампании по Кавказской линии покойного генерала от инфантерии и кавалера И. И. Германа, Екатеринодар, 1896.

- Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание I, 1649-1825 гг., Под ред. М. М. Сперанского, СПб., 1830, т. VII; т. XXI; т. XXIII; т. XXIV; т. XXV; т. XVI; т. XXXII.
- Русские полководцы. Сборник документов, т. II, А. В. Суворов, Под ред. Г. П. Мещерякова, Москва, 1951.
- Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в., Сб. документов, Отв. ред. В. Гаджиев, Москва, 1988.
- Русско-индийские отношения в XIX в. Сб. архивных документов и материалов, Отв. ред. П. М. Шавтатко, Москва, 1997.
- Сборник Императорского русского исторического общества, т. 27, СПб., 1880; т. 42, СПб., 1885; т. 47, СПб., 1885; т. 135, СПб., 1911.
- Сборник сведений о Георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий Кавказских войск, Составлено по архивным документам А. Гизетти, Под ред. В. А. Потто, Тифлис, 1901.
- Серебров А., Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).
- Симонович Ф., Описание Южного Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (ИГЭД).
- Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906), Сведения и примечания проф. В. Н. Александренко, Варшава, 1906.
- Сойманов Ф., О торгах за Каспийское море древних средних и новейших времен, СПб., 1765.
- Суворов А. В., Письма, Вводная статья Г. Нивольской (О походе гр. В. Зубова 1796 г.), – «Красный архив», 1941, № 3 (106), Москва.
- Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. II, Сост. М. А. Тодуа, И. К. Шамс, Тбилиси, 1989.
- Теймураз, Ваяние Тифлиса Ага-Магомед ханом в 1795 году, Тифлис, 1895.

- Хроника кавказских войск, в 2-х частях, Составил генерал-майор в отставке А. Л. Гизетти, Под ред. генерал-лейт. Чернявского, Тифлис, 1896.
- Цицидзе Г., Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791), – «Исторический вестник», № 23-24, Тбилиси, 1970.
- Чулков М., Историческое описание российского коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, Москва, 1785.
- Чулков М., История краткая российской торговли, Москва, 1788.
- Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме, т. I, Москва, 1967.
- Шильдбергер Иоганн. Путешествие Иоганна Шильдбергера по Европе, Азии и Африке с 1394-го по 1427 год, – Кавказ: европейские дневники XIII-XVIII веков, Сост. В. Агаликов, вып. III, Нальчик, 2010.
- Экспедиция графа Войновича к восточному берегу Каспия, 1781, 1782 гг., – «Морской сборник», № 9, СПб., 1850.
- Энциклопедический словарь И. Ефрона и Ф. Брокгауза, т. 32а, СПб., 1901.
- A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries, Vol. I, London, 1939.
- Bell J., Travels from St. Petersburg in Russia, to various parts of Asia. A new edition, In one volume, Edinburgh, 1806.
- Cook J., Voyages and travels through the Russian Empire, Tartary and Part of Kingdom of Persia, Vol. II, Edinburgh, 1770.
- Coxe W., Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark, The fifth edition, Vol. III, London, 1802.
- Ferrières de Sauveboeuf, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte Ferrières de Sauveboeuf faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789, Vol. I, Maastricht, 1790.

- Forster J., *A Journey from Bengal to England, London, through the northern part of India, Kashmir, Afghanistan, and Persia, and into Caspian-sea*, Vol. II, London, 1798.
- Hanway J., *An historical Account of the British Trade over the Caspian Sea: with the author's journal of Travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland*, Vol. I, London, 1753.
- Marschall von Bieberstein, *Tableau des provinces situées sur la cote occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour*, St. Pétersbourg, 1798.
- Picault Ch., *Histoire des révolutions de Perse pendant la durée du dix-huitième siècle de l'ère chrétienne*, vol. II, Paris, 1810.
- Reineggs J. and Bieberstein M., *A General Historical and Topographical Description of the Mount Caucasus*. Translated from the works of Dr. Reineggs and M. Bieberstein by Ch. Wilkinson, Vol. I, London, 1807.
- Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A documentary record. Annotated translation and commentary by George A. Bournoutian, Costa Mesa, 1998.
- Tadhkirat al-muluk: *A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)*. Persian text in faksimile (B.M. Or. 9496). Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943.
- The Life and Addventures of Joseph Emlin, an Armenian*, Vol. II, London, 1792.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ալիջան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:
- Աճառյան Հր., Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002:
- Այվազովսքի Մխիթարեանց Հ. Գաբրիել վ., Պատմութիւն Օսմանեան պետութեանց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1841:
- Անանյան Ժ., Հայ-թուրական հարաբերությունները, նախադրյալները, փուլերը, պրոբլեմի եկատմամբ մտածումները, - ԼՀԳ, հֆ 1, 1991, էջ 3-19:
- Բայբուրյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Եր., 2011:
- Բարխուտարեանց Մ. եպ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893:
- Բարխուտարեանց Մ. եպ., Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա., Վաղարշապատ, 1902:
- Գրիգորյան Վ., Երեւանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958:
- Լևո, Երկերի ժողովածո, հտ. Գ, Եր., 1973:
- Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Եղիշե Առաքյալի պաշտամունքն ուղիների մեջ եւ Ուտի գավառի հարցի շուրջը, - ԼՀԳ, հֆ 6, 1991, էջ 70-86:
- Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիներ (Աղվանների առասպելը), - «Իրան-նամե», 1994, հֆ 2, էջ 12-16:
- Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ Մարգարի Սանահնեցոյ Ջալալեանց, թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իմերեթի եւ այլոց, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858:
- Մահրուբե Մեղիդի, Հարավային Կովկասի տեղական իշխանությունների փոխհարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության հետ XVIII դարի վերջից մինչև 1828 թվականը, Թեկնածուական ատենխոսություն, Եր., 2014:
- Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր., 2007:

Մխիթարյան Գ., XVIII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիսարեւելյան Այսրկովկասի խառնություններում դրամահատության հարցի շուրջ, - ՄՄԱԵԺ, հտ. XXX, Եր., 2016:

Մկրտչյան Է., Արցախի (Պատմա-մշակութային ակնարկ), Եր., 1991:

Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար, - «Կոունկ հայոց աշխարհին», Գ տարի, թիւ 7, 1862, Թիֆլիս:

Նիսբեր ազգային պատմութեան համար, Երեւելի հայկազուեր ի Պարսկաստան, Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Շերմազանեանի, Ռօստով (Ղօնի վերայ), 1890:

Չորանյան Պ., Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմությունից (XVIII դարի վերջ), - ՊԲՀ, 1991, հ* 2:

Չորանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին: Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Ա, Եր., 2006:

Չորանյան Պ., Հայերի իրավական ու տնտեսական կարգավիճակը Ռուսաստանում XVIII դ. 80-90-ական թթ., - ՊԲՀ, 1998, հ* 1-2:

Չորանյան Պ., Ռուսահայոց զաղթօջախի բնակչության բանակական կազմը (ԺԸ դ. վերջին քառորդ), - ՊԲՀ, 1998, հ* 3:

Սմբատեանց Մ. արքեպ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շախախաղ թեմի, Տիֆլիս, 1896:

Ստեփանյան Գ., Արեւելյան Այսրկովկասում «աղբրեջանցի» էթնիկական գործառման հարցի շուրջը, - ՄԱ, պր. V, Եր., 2008:

Ստեփանյան Գ., Բարու քաղաքի հայության պատմությունը: Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն Եր., 2011:

Ստեփանյան Գ., Բարվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2010:

Ըաֆֆի, Խամսայի մեխրությունները, - Երկերի ժողովածո, հտ. X, Եր., 1959:

Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.

- Абдуллаев Г., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в., Баку, 1958.
- Айранетов О., Волхонский М., Мужанов В., По дороге на Гюлистан... Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в., Москва, 2014.
- Айтберов Т., Надир-шах Афшар и дагестанцы в 1741 году, Махачкала, 2011.
- Алекперов А., Азербайджанцы, – Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.
- Алиев С., Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха, – Иран. История и культура в средние века и новое время, Москва, 1980.
- Арупова М., Ашрафян К., Государство Надир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40-х гг. XVIII в., Москва, 1958.
- Асатрян Г., Этническая композиция Ирана: от «Арийского простора» до азербайджанского мифа, Ер., 2012.
- Ашурбейли С., Очерки средневекового Баку (VIII – начало XIX вв.), Баку, 1964.
- Балаян Б., К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев, – «Արեւիշարժանիւնի ժողոված», I, Երևան, 1960.
- Берже А., Граф Войнович в Персии в 1781 году, (Завоевания России в Гилане), – «Русская старина», кн. X, СПб., 1881.
- Бромлей Ю., Марков Г., Этнография, Москва, 1982.
- Валуев П., Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942.
- Гаджиев В., Разгром Надир-шаха в Дагестане, Махачкала, 1996.
- Гезоркьян Д., Часовня Святого Григориса: памятник от истоков христианства, – 1700-летие принятия христианства в Дербенте как государственной религии Кавказской Албании, Материалы Всероссийской конференции (Дербент, 14-15 ноября 2013 г.) Отз. ред. Г. Н. Сендова, Махачкала, 2013.
- Головин А., Историческое обозрение Грузии, б. м., 1864.
- Дегоев В., Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе, Москва, 2003.

- Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва, 1955.
- Дубровин Н., Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867.
- Дубровин Н., Закавказье от 1803 по 1806 год, СПб., 1866.
- Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, ч. III, СПб., 1886.
- Дубровин Н., Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году. — «Военный сборник», т. 95, 1874, № 2, февраль.
- Жигарев С., Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), Москва, 1896.
- Жизнеописание Ага-Магомет-Хана Каджара, основателя ныне царствующей в Персии династии, с кратким обзором последовавших по его смерти главнейших происшествий, СПб., 1835.
- Зейдлиц Н., Этнографический очерк Бакинской губернии, — «Кавказский календарь» на 1871 год, Тифлис, 1870.
- Ибрагимбеги Х., Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории), Москва, 1969.
- Из истории русско-грузинских взаимоотношений X-XVIII вв., [Пер. с груз.] Ш. А. Месхиа, Я. З. Цинцадзе, Тбилиси, 1958.
- Иоаннисян А., Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ер., 1958.
- Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1990.
- Исторический очерк кавказских войн от их начала до присоединения Грузии, Под ред. В. Потто, Тифлис, 1899.
- История внешней политики России XVIII век (от Северной войны до войны России против Наполеона), — История внешней политики России. Конец XV в. — 1917 г., Отв. ред. А. Н. Сахаров, Москва, 1998.
- История Грузии, Ред. колл. Н. А. Вердженшвили и др., т. I, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Тбилиси, 1962.
- История Дагестана, Отв. ред. В. Г. Гаджиев, т. I, Москва, 1967.

- История дипломатии, т. 1, Под ред. А. В. Зорина, В. С. Семенова, С. Д. Скалкина, В. М. Хвостова, Москва, 1959.
- История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Под ред. В. В. Струве, И. А. Орбели, И. П. Петрушевского, Ленинград, 1958.
- История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., Отв. ред. А. Л. Нарочницкий, Москва, 1988.
- Кикодзе Г., Ираклий Второй (1720-1798), Пер. А. Жардиашвили, Тбилиси, 1945.
- Кимягина Н., Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984.
- Кобычев В., Айрумы (К вопросу о происхождении этнонима), – СЭ, 1962, № 3.
- Козубский Е., История города Дербента, Темир-Хан-Шура, 1906.
- Левантов В., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948.
- Лысцов В., Персидский поход Петра I. 1722-1723, Москва, 1951.
- Любомыров П., Очерки по истории русской промышленности. XVII, XVIII и начало XIX века, Москва, 1947.
- Магомедов Н., Дербент и Дербентское владение в XVIII – первой половине XIX в.: проблемы политического развития, Автореферат дисс. ... докт. ист. наук, Махачкала, 1999.
- Магомедов Р., Общественно-экономический строй Дагестана в XVIII – начале XIX вв., Махачкала, 1957.
- Маркрян С., Независимое ханство Шакки в XVIII-XIX вв., – «Caucasica», Труды института политических и социальных исследований черноморско-каспийского региона, т. I, Под ред. В. А. Захарова, Москва, 2011.
- Маркова О., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966.
- Материалы по истории русско-грузинских отношений второй половины XVIII в., Подг. В. Мачарадзе, ч. III, вып. II, Тбилиси, 1997.
- Михнева Р., Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756), Москва, 1985.

- Мустафаев Дж., Северные ханства Азербайджана и России (конец XVIII - начало XIX вв.), Баку, 1989.
- Народы Дагестана, Отв. ред. С. А. Арутюнов, А. И. Османов, Г. А. Сергеева, Москва, 2002.
- Народы Кавказа, т. II, Под ред. Б. А. Гарданова, А. Н. Гулиева, С. Т. Еремяна, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсесова, Г. С. Читая, Москва, 1962.
- Нерсисян М., А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах, Ер., 1981.
- Нерсисян М., Из истории русско-армянских отношений, кн. I, Ер., 1956.
- Никонов О., Роль В. А. Зубова в становлении российской внешней политики на Востоке, – Вестник Екатеринбургского института, № 1 (13), 2011.
- Новичев А., История Турции, I, Эпоха феодализма (XI-XVIII века), Ленинград, 1963.
- Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Под ред. А. А. Цагарели, СПб., 1901.
- Огранович И., Сведения о шахсевенах, – «Кавказский календарь» на 1870 год, Тифлис, 1871, с. 68-84.
- Очерки новой истории Ирана (XIX-начало XXв.). Сборник, Отв. ред. Л. М. Кулагина, 1978.
- Пашаева М., К этнической истории шахдагских народов, – Albania Saucsaica, Сб. статей, Предисловие, подготовка А. Аликберов, М. Гаджиев, вып. I, Москва, 2015.
- Петров А., Война России с Турцией и польскими конфедерантами, 1769-1774 гг., т. I, год 1769, СПб., 1866.
- Петров А., Вторая русско-турецкая война в царствование Екатерины II. 1787-1791 гг., т. I (1787-1789 гг.), СПб., 1880.
- Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949.

- Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и легендах, Изд-во 2-е, т. I, вып. I, От древнейших времен до Ермолова, СПб., 1887.
- Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX – начало XX вв.), Под ред. А. Гулиева, В. Мочалова, Баку, 1955.
- Смирнов Н., Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв., Москва, 1958.
- Соловьев С., История России с древнейших времен, кн. V, т. XXI-XXV, СПб., 1895.
- Сотавов Н., Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII веке. От Константинопольского договора до Кючук-Кайнарджийского мира. 1700-1774 годы, Москва, 1991.
- Тунки В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье. I пол. XIX в., Ер., 2007.
- Тунки В., Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии, Ер., 2013.
- Харатян Г., Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.), – «Научная мысль Кавказа», № 3, Ер., 2003, с. 80-89.
- Худадов В., Современный Азербайджан, – «Новый Восток», 1925, № 3, Москва-Ленинград.
- Atkin M., Russia and Iran 1780-1828, Minneapolis, Univ. of Minnesota press, 1980.
- Atkin M., The Pragmatic Diplomacy of Paul I: Russia's Relations with Asia, 1796-1801, – «Slavic Review», 1979, Vol. 38, № 1, Mar.
- Atkin M., The strange death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh, – «Iranian Studies», 1979, Vol. XII, № ¼, Winter-Spring.
- Ferrari A., Nobility and Monarchy in Eighteen Century Armenia; Preliminary Remarks to a New Study, – «Iran & the Caucasus», Vol. VIII, № 1, Yerevan, 2004.
- Hambly G., Agha Muhammad Khan and the establishment of the Qajar dynasty, – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VII, Cambridge, 1991.

- Kazemzadeh F., Iranian relations with Russia and the Soviet Union to 1921. – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VII, Cambridge, 1991.
- Lockhart L., European contacts with Persia, 1350-1736. – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VI, Cambridge, 1986.
- Pakravan E., Agha Mohammad Ghadjar. Essai biographique, Téhéran, 1953.
- Perry J., Karim Khan Zand (1747-1779), London, 2006.
- Perry J., The Zand Dynasty. – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VII, Cambridge, 1991.
- Shaw S., Iranian relation with the Ottoman Empire in the eighteenth and nineteenth centuries. – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. VII, Cambridge, 1991.
- Sotavov N., The Circum-Caspian Areas within the Eurasian International Relationships at the Time of Peter the Great and Nadir-Shah Afshar. – «Iran & the Caucasus», Vol. V, Yerevan, 2001.
- Tapper R., Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan (Cambridge Middle East Studies), Cambridge, 1997.
- Tapper R., Shāhsevan in Safavid Persia. – BSOAS, 1974, Vol. 37, № 2.
- The Cambridge History of Turkey, Vol. III, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Edited by Suraiya N. Faroqhi, Cambridge, 2006.
- The Encyclopaedia of Islam, Edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht, Vol. II, Leiden-New York, 1991.
- The Encyclopaedia of Islam, Edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Vol. IX, Leiden-New York, 1997.
- The Encyclopaedia of Islam, Edited by E. Van Donzel, B. Lewis and Ch. Pellat, Vol. IV, Leiden-New York, 1997.
- Yalçınkaya Dr. M. A., İslahat Değişim Ve Diplomasi Dönemi (1703-1789). – Genel Türk Tarihi, cilt 7, Osmanlı, Editörler Hasan Celal Güzel Prof Dr Ali Birinci, Yeni Türkiye yayınları, 2002, Ankara.

- ԲՀ – «Բանբեր հայազխտության» (Երևան):
- ԼՀԳ – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների (Երևան):
- ՄԱ – «Մերձավոր Արևելք» (Երևան):
- ՄՄԱԵԺ – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» (Երևան):
- ՄՄ, ԿԴ – Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան:
- ՊԲՀ – «Պատմա-բանասիրական հանդես» (Երևան):
- АКАК – Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (под ред. Ад. Берге, Тифлис, 1866-1904).
- АВПРИ – Архив внешней политики Российской Империи (СПб.).
- АГС – Архив Государственного совета (под ред. Н. В. Калачова, П. М. Фон Кауфмана, И. А. Чистовича, Г. Ф. Штендмана и др., т. I-II, СПб., 1869-1888).
- АРО – Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. (сб. документов, под ред. М. Нерсисяна, Ереван, 1990).
- ВОН – «Вестник общественных наук» (Ереван).
- ИГЭД – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы (под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958).
- ИФЖ – «Историко-филологический журнал» (Ереван).
- ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи (под ред. М. М. Сперанского, СПб., 1830).
- РГАДА – Российский государственный архив древних рукописей (Москва).
- РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив (Москва).
- РДО – Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. (сб. документов, отв. ред. В. Гаджиев, Москва, 1988).
- СИРИО – Сборник Императорского русского исторического общества (т. 27, 1880; т. 42, 1885; т. 47, 1885; т. 135, 1911, СПб.).

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (Тифлис).

СПФ АРАН – Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук (СПб).

ЭЭ – «Советская этнография» (Москва).

BSOAS – Bulletin of the School of Oriental and African Studies (London).

ԱՂՁԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբբաս Միրզա 75
 Աբդուլ Համիդ Ա 9, 68
 Աբդուլլա բեկ 24
 Աբդուլլահ Գ. 12
 Աբրահամով 31
 Ադիլ շահ 54, 55
 Ազադ խան 49, 50, 55
 Ալեքսանդր Ա 115
 Ալի բեկ 20
 Ալի Մուրադ խան 31, 68, 75
 Ալի Վերդի բեկ 21
 Ալի Ղուլի խան 54
 Ահմադ խան 85, 86, 87, 92
 Աղա Մուհամմադ խան 16, 51, 55, 63, 75, 78, 79, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 94-100, 103-106, 108, 110, 111, 113, 114
 Աղասի խան 21-23, 49, 84
 Առակյան Ժ. 17, 110
 Ասլանով 54
 Ասկեր բեկ 84
 Բաբա խան 34
 Բառալ փաշա 87
 Բարիխանով Ա. 34
 Բեկ Ջ. 40
 Բերժե Ա. 14
 Բիբերշտայն Մ. 36, 37
 Բոգոյուբով Գ. 65
 Բուլգակով Բ. 77
 Բուռնաշև Մու. 28, 35, 36, 45, 46, 48, 73, 78
 Բուրկով Պ. 14, 16
 Գամբելեյի Վ. 15
 Սր. Գեորգի 107
 Գեորգեր Բ. 39, 42, 43
 Գախլին Ա. 15, 23-25, 29, 34, 44-46, 48, 49, 60, 61
 Գյուլդենշտեյն Յ. 15, 34, 35, 42, 61
 Սր. Գրիգորիս 45
 Դավուդ բեկ 39
 Դուբրովին Լ. 16
 Եկատերինա Բ 58, 63, 71, 89, 90, 95, 100-103, 110
 Ջեյդլից Լ. 39
 Ջենդ 27, 31, 32, 49, 50, 55, 56, 59, 67-69, 75, 82, 86, 88, 94, 99, 112, 113
 Ջուբով Վ. 9, 16, 37, 52, 101, 103-109, 114
 Թալա Հասան խան 36
 Թահմասպ Ղուլի խան 55
 Թեյմուրազ 58
 Թեքելի Պ. 86
 Իբրահիմ խան 69, 70, 71, 74, 76, 79, 80, 84, 88, 89, 93, 108
 Իբրահիմ Միրզա 55
 Իբրահիմ շահ 55
 Իմամ Ղուլի խան 76
 Լեո 71
 Լերխե Բ. 34
 Լեխասով Վ. 12
 Լուրժ Ալի խան 75, 88, 94
 Կեյսակա Մ. 64

Կորնելիոս 56
 Հաղիցա-բիրի 21
 Հակոբ Շամախեցի 51
 Հաջի Մուհամմադ Ալի 21, 22
 Հաջի Չելեբի 19
 Հաջին Վ. 15
 Հասան խան Ղաջար 55
 Հարրիս 89
 Հեղայեթ խան 61
 Հնրակլ Բ 28, 29, 32, 35, 48,
 58, 59, 62, 63, 69, 70, 71, 74,
 76, 79, 80, 81, 83, 88, 89, 97,
 101, 102, 107, 108, 113
 Հովհաննես արքեպիսկոպոս
 44
 Հովհաննիսյան Ա. 12
 Հովսեփ Արղուքյան 44, 51,
 83, 97, 107
 Հուսեյն Ալի խան 20, 41, 47
 Հուսեյն խան 23
 Ղասիմ բեկ, խան 84
 Ղարա-բեշիշ 19
 Ղուկաս Կարնեցի 88
 Մահմադ խան Մազադա-
 րանի 75
 Մահմադ շահ 52
 Մաճարաձե Վ. 15
 Մանսուր 74, 76, 77
 Մարկոսյա Օ. 12
 Մեղեմ Ի. 64
 Մելիք Մահմեդ խան 26
 Մելիք Մուհամմադ խան 20,
 21, 69

Միրզա Մուհամմադ խան 20,
 21, 80, 81, 85, 86
 Միրսայիլ Չամչյանց 75
 Մուհամմադ խան (շահսե-
 ան) 41
 Մուհամմադ Հասան խան 84,
 85
 Մուհամմադ Հուսեյն խան 20
 Մուհամմադ Ղուլի խան 85
 Մուհամմադ Սալիդ խան 21-
 24, 27, 28, 84
 Մուհամմադ փաշա 67
 Մուստաֆա խան 34, 62, 85,
 93, 98
 Մուստաֆան Ջ. 12
 Մուրթուզա Ղուլի խան 91,
 102
 Նադիր խան 99
 Նադիր շահ 6, 19-21, 25, 26,
 30, 31, 54-56, 58, 98, 99
 Նասիր խան Շահսեան 92
 Նեքսիսյան Մ. 15
 Շահոռխ 54, 55
 Շարաֆ խան Բիրլիսի 40
 Շեյխ Ալի խան 84, 87, 87, 92-
 95, 98, 101, 103, 106
 Շիալի խան 106
 Շտեմդեր Ի. 64
 Ուալար Պ. 43
 Չոքանյան Պ. 17և
 Պանին Լ. 63
 Պավիլ Ա. 110, 115
 Պետրուշեանկի Ի. 36
 Պյոտր Ա. 11, 58, 61, 110

Պատյումկին Գ. 70, 71, 77, 80,
89
Պատյումկին Պ. 70, 73, 76, 77,
79, 80, 109
Պատտո Վ. 16
Ջենկենսոն Ա. 45
Ռեզա Ղուլի խան 55
Ռեպինն Ն. 67
Սադեղ խան Շադաղ 40, 92
Սավելև Ի. 44, 108
Սարգիս 49
Սարքար 21
Սելիմ բեկ 84
Սիմեոն Երեւանցի 49
Սողոմոն Բ 97
Սուլեյման խան 92
Սուլեյման փաշա 68, 77, 78,
87
Սուլեյման խան 88
Սուլյակով Մ. 64
Սուվորով Ա. 14, 50
Սուրիայ խան 39

Ստեփանյան Գ. 17
Վարդան Օձնեցի 52, 88
Վորոնցով Ա. 100
Վորոնցով Մ. 58, 100
Վորոնցով Ս. 100
Յագարեյի Ա. 14
Փերիջա խանում 109
Փերրի Ջ. 56
Քերիմ խան 27, 32, 49, 50, 55,
56, 59, 67-69, 82, 88, 112
Քերիմ-սուլթան 31
Քյարալի խան 92
Օթար Թումանով 19
Օմար (Ումմա) խան 74, 98
Ֆարալի խան 106
Ֆարի Ալի խան 20-25, 27-31,
36, 41, 47-50, 55, 60-65, 67,
69, 70, 72, 75-81, 83-87, 93,
109, 113, 115
Ֆարի Ալի խան Ղազար 55
Ֆեադալի խան 26

- Աղբբեջան 5, 8, 9, 10, 12, 30
 Ագարբայջան, Աղբբեջան 8,
 9
 Ագովի ծով 58
 Ալքիփարա 29
 Ալիկ 29
 Ախալցխա 68, 73, 77, 78, 87
 Ախուրյան 11
 Ախախիարա 29
 Աղուանք, Աղվանք, Ալրա-
 նիա 8, 10, 41, 51, 73
 Այսրկովկաս 5, 6, 8-13, 15-19,
 21-23, 25-44, 47-52, 54, 58-
 64, 66-70, 72, 73, 75, 76, 78-
 84, 86-90, 92-115
 Անապա 78
 Ապշերոն 21
 Ար. Աստվածածին եկեղեցի
 48
 Ասիա 5, 97
 Ասորաբաղ 54, 91, 102
 Ասորայիսան 27, 34, 51, 52,
 60, 65, 71, 87, 98, 103
 Ատրպատական 32, 79, 88,
 95, 115
 Արաքս 11, 40, 71, 80, 99, 111
 Արդեբիլ 40, 41, 75
 Արեշ 20
 Արեւելյան Վրաստան 16, 59,
 63, 65, 71-73, 78, 82, 91, 96,
 99, 103, 104, 114, 115
 Աֆղանստան 57
 Բայքիկ ծով 100
 Բայազետ 92
 Բայանդուրլի 41
 Բարազուն (կամ Վարազուն)
 45
 Բարձր Դուռ 66, 77
 Բարու, Բագու 20, 22, 26, 29,
 34, 46, 48, 60, 73, 85, 86,
 101, 102, 108-110
 Բելոկան 20
 Բերսեք 47
 Բուշուղ 29, 43, 47
 Գանձակ 29, 52, 59, 63, 70, 71,
 73, 76, 78, 84, 88, 92, 93, 95,
 102, 107, 108
 Գեորգիեակ 72, 87, 92, 93, 95
 Գիլան 57, 58, 61, 73, 75, 91,
 93, 102, 108
 Գյուլիստան 118, 119
 Գուրգենչայ 44
 Դաղստան 9, 23, 26, 35, 37,
 43, 61, 65, 70, 72, 75-80, 87,
 93, 95, 96, 98, 102, 106, 107,
 109, 110, 113
 Դարեժ, Թավրիզ 9, 40, 51,
 55, 85, 88, 92
 Դևրբենդ, Դրբանդ 8, 9, 19-21,
 23-25, 27, 29, 30, 34, 35, 37,
 40, 43, 44, 50, 52, 54, 60, 67,
 73, 76, 84-86, 92, 93, 97, 98,
 101-103, 106-110, 115
 Եկատերինասերդ 111

Ենիկալե 67
 Ելուսա 5
 Երեւան 29, 35, 47, 49, 52, 59,
 78, 92, 96, 101
 Ձմրուոնիա 57
 Էնզելի 49, 51, 90, 91, 102
 Թարքի 26, 27, 61, 69, 93, 109,
 111
 Թալրիզ /տե՛ս Դարեմ/
 Թեւերան 55, 97, 108
 Թերեր 93, 108, 109
 Թիֆլիս 73, 94, 96-98, 101,
 103, 108, 111, 114
 Թոփրաքլալե 44, 50
 Իմերեթ 73, 97
 Իրան 6, 11, 19, 27-34, 38, 40,
 41, 49, 50, 54-57, 59-62, 67,
 68, 71-73, 75, 78-83, 86, 90,
 91, 94, 95, 97-100, 102, 104-
 106, 110-115
 Իրաք 9
 Լեզգիստան 42
 Լենքորան 39, 101
 Լեւանտ 77
 Լուդոն 57, 100
 Խինալուղ 29, 43, 47
 Խորասան 9, 55, 63
 Խորհրդային Միություն 38
 Կազան 34
 Կախեթ /տե՛ս Քարթլի եւ
 Կախեթի միացյալ թագա-
 վորություն/

Կասպից ծով 25, 37, 57, 68,
 80, 90, 91, 102, 108, 112,
 115
 Կարլովից 66
 Կարմելիտներ 56
 Կենտրոնական Ասիա 57
 Կերչ 67
 Կոստանդնուպոլիս 67
 Կովկաս 11, 16, 43, 62
 Կովկասյան լեռնաշղթա 114
 Կուրան 86, 93
 Կուլգատ 44
 Կուտկաշեն 20
 Կուր 8, 11, 46, 56, 71, 74, 99,
 102, 108, 109, 111
 Կուրդ-բուլաղ 107
 Կրիզ 29, 49
 Հակապ 57
 Հայաստան 74, 88
 Հայք 49
 Հափուք (Խապուս) 29, 43
 Հելսինգֆորս 100
 Հին Շամախի 22, 24, 27, 48,
 107
 Հնդկական օվկիանոս 115
 Հնդկաստան 54, 57, 73, 102,
 110
 Դարպա 39
 Դազիդումուլս 85, 108
 Դազվին 55
 Դարաբաղ 9, 22, 29, 52, 58,
 69-71, 74, 76, 78, 82, 84, 88,
 92, 93, 96, 97, 102, 107, 108,
 115

- Ղարադաղ 70
 Ղարադաղլի 41
 Ղարադաղթաղ 77, 78, 95, 109
 Ղզլար 22, 53, 65, 79, 89, 106, 108
 Ղուբա 9-11, 19-31, 40, 42-45, 47, 48, 53, 59, 62, 65, 70, 76, 77, 81-88, 93-96, 99, 108-110, 114, 116
 Ղրիմ 38, 59, 67, 68, 73, 78, 82, 84, 94, 99, 101, 114
 Ճար 20, 97
 Մադրասա 49
 Մազանդարան 55, 91
 Մարաղա 93
 Մարսել 57
 Մեշքին 75
 Մերզան 49
 Մերձավոր Արևելք 112
 Միշքենցա 29
 Մուղան 36, 40, 49, 93, 96
 Մուշկիանբար 87
 Մուսկուր 41, 44, 47
 Մօզդոք 52
 Նախիջևան 29, 31, 59, 92
 Նիզարաղ 44, 45
 Նիժ 42
 Նոր Շամախի 21, 22, 24, 48, 84
 Շաբրան 41, 46, 47
 Շահդաղ 43
 Շամախի 8, 10, 19, 20-25, 27, 29, 33-35, 39, 44-49, 51, 52, 62, 69, 78, 84, 85, 88, 94, 96, 107, 108, 109, 115, 149
 Շարի 8, 10, 19, 20, 22, 23, 29, 42, 46, 47, 52, 53, 58, 78, 84, 85, 88, 93, 98, 107, 108, 115
 Շիրազ 49, 55, 75, 88, 94
 Շիրվան 9, 19, 21-23, 25, 28, 33-35, 37, 47, 53, 57, 79, 93, 96, 102, 107, 109, 110
 Շարագյալ 35
 Շուշի 88, 94, 96
 Ուլուս 50
 Ուկրաինա 37
 Ուսթաջլի 41
 Ուրմիա 69
 Զաղլաղլի 41
 Զուխուր-Մամաղ 9
 Պարսից թագավորություն 75, 78
 Պարսից ծոց 57, 115
 Պարսկաստան 9, 13, 54, 94, 100, 103
 Ջազիրա 40
 Ջավաղ 39, 63, 71, 92, 108, 111
 Ռուսոլ 29
 Ռուսական պետություն 11, 90, 115
 Ռուսաստան 6, 11-14, 17, 19, 29, 37, 57-59, 61, 63-67, 71-73, 76, 77, 79, 81-83, 89-92, 95, 97-103, 110-113, 115
 Ռուսաշյում 45
 Սաադան 47

Սալիան 10, 21, 31, 35, 39, 46,
47, 71
Սաղիան 49
Սամուր 29, 42
Սանկա Պետերբուրգ 14, 15,
93
Սև ծով 58, 112
Սեֆյան պետություն 9, 51,
56, 98
Սիբիր 89
Սպահան 31, 55, 79, 94
Սվեարոբ 100
Սոմխեթ 52
Վարդաշեն 42
Վենետիկ 57
Տավրիդա 37

Քարթլի եւ Կախեթի միա-
ցյալ թագավորություն 22, 58,
59, 71, 84
Քելովանի 49
Քերման 75, 88, 94
Քերքենց 49
Քիվար 45
Քյուչուկ-Կայևարջի 66, 67
Քուրդիստան 40
Օսմանյան կայսրություն 5,
12, 27, 28, 57-61, 63, 67-69,
73, 79, 80-84, 96, 102, 107,
113-115
Օսմանյան Թուրքիա 6
Տարս 9
Ֆրանսիա 67, 77

ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աղորեջանցիներ 10, 33, 36, 51
 Ավարներ 36, 76
 Աֆշարներ 99
 Բուդուդներ 43
 Դարգիներ 30, 36
 Թաթարներ, Լեռնային
 Թաթարներ 10, 33-40, 46, 47,
 51, 76
 Թաթեր 10, 37, 39, 47
 Թալիշներ 39, 41
 Թարաքամաներ 36
 Թերեքենևներ 34-36
 Թյուրքեր 37
 Թուրքեր 36, 57, 64, 65, 70, 76,
 77, 87, 89
 Թուրքմեն 36
 Լեզգիներ 10, 23, 29, 42, 43, 51,
 63, 69, 77, 84, 96, 106, 108
 Ռան Զոբանի 21, 35
 Խինալուդցիներ 42
 Կաբարդացիներ 48
 Կրիզներ 43
 Կուսիկներ 34, 36
 Հայեր 10, 13, 33, 37, 38, 44-46,
 48-53, 60, 64, 76, 106, 108
 Հնդիկներ 50
 Հրեաներ 10, 37, 38, 47, 50, 51
 Ղազար 68, 94
 Լոդայներ 34
 Շահսեւաններ 40, 41, 47, 92
 Շաղաղի 41, 93
 Ուդի-ուտիներ 42, 51
 Չերքեզներ 76
 Պարսիկ, Պարսիկներ 10, 33,
 34, 36-40, 46, 51, 60, 62, 64
 Վրացիներ 33, 42
 Փաղար 36
 Քենգերլու 31
 Քրդեր 40, 41

ՔՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրի խոսք	5
ԱՌԱՋԱՐԱՆ.....	8
ԳԼՈՒԽ Ա.	
ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՄԵՆՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ	19
ԳԼՈՒԽ Բ.	
ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՄԵՆՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷԹՆՈ-ՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ՂԱՏԿԵՐԸ	33
ԳԼՈՒԽ Գ.	
ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՄԵՆՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՂՈՒՄ-ՆՐԱՆԱ-ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱ- ՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ԺԸ ԴԱՐԻ 50-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ..	54
ԳԼՈՒԽ Դ. ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՄԵՆՈՎԿԱՍԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԸ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ.....	84
ՎԵՐՋԱՔԱՆ.....	112
ՕԳՏԱԳՈՐՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	121
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՆԿ	139
ԱԶՆԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	141
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	144
ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	148

GOHAR MKHITARYAN

THE ADMINISTRATIVE POLITICAL FORMATIONS IN
TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH
CENTURY

ԳՈՉԱՐ ՄՌԻԹԱՐՅԱՆ

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՄՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԺԸ ՂԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՆ

- Համակարգչային էջադրումը Վ.Պապյանի
Վազմին՝ Դերբենդ քաղաքի բնակչարն է (С. Гмелин, Путешествие
по России для исследования трех царств естества, ч. III, I
половина, СПб., 1785, таб. V)
Դարձերեանի՝ Քարթլիի եւ Վախիքի արքա Հերակլ Բ-ի նամակը
իշխան Գ.Ճավճավաձեիս, 1795 թ. օգոստոսի 29
(АВПР, ф. Сношение России с Грузией, д. 455, лл. 184-185об.)

Հրատ. պատվեր № 892

Մտորագրված է տպագրության՝ 24.10.2018թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 1/16, 9,5 տպագրական մամուլ:

Տպարանակը՝ 150 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

12000p.

ՀԱՅ ԳԻՆԵՆԿԱՆ ԳԻՆ ԳՐԱՆ.

FL0532633

